

Baština Akademije nauka i umjetnosti Bosne i Hercegovine

Koliko se poznajemo: Odjeljenje društvenih nauka

Cvitković, Ivan; Pejanović, Mirko; Spahić Šiljak, Zilka; Milanović, Belinda

2021-02-16

Akademija nauka i umjetnosti Bosne i Hercegovine

<https://bastina.anubih.ba/items/72cf50e4-269b-4ee1-9a8f-9560ab6c3c48>

Preuzeto s Baštine Akademije nauka i umjetnosti Bosne i Hercegovine

<https://bastina.anubih.ba/>

KOLIKO SE POZNAJEMO

AKADEMIJA NAUKA I UMJETNOSTI BOSNE I HERCEGOVINE
АКАДЕМИЈА НАУКА И УМЈЕТНОСТИ БОСНЕ И ХЕРЦЕГОВИНЕ
ACADEMY OF SCIENCES AND ARTS OF BOSNIA AND HERZEGOVINA

Special Editions
Volume CXCIV

Department of Social Sciences
Book 16

How well do we know each other?

Authors

Ivan Cvitković
Mirko Pejanović
Zilka Spahić Šiljak
Belinda Milanović

SARAJEVO 2020

AKADEMIJA NAUKA I UMJETNOSTI BOSNE I HERCEGOVINE
АКАДЕМИЈА НАУКА И УМЈЕТНОСТИ БОСНЕ И ХЕРЦЕГОВИНЕ
ACADEMY OF SCIENCES AND ARTS OF BOSNIA AND HERZEGOVINA

Posebna izdanja
Knjiga CXCv

Odjeljenje društvenih nauka
Knjiga 16

Koliko se poznajemo

Autori

Ivan Cvitković
Mirko Pejanović
Zilka Spahić Šiljak
Belinda Milanović

SARAJEVO, 2020.

Koliko se poznajemo

Izdavač

Akademija nauka i umjetnosti Bosne i Hercegovine

Za izdavača

Akademik Miloš Trifković

Urednik

Miodrag N. Simović

Autori

Ivan Cvitković

Mirko Pejanović

Zilka Spahić Šiljak

Belinda Milanović

Recenzenti

Akademik Slavo Kukić

Prof. dr. Ivan Markešić

Lektura

Irma Grebović-Muratović

Korektura

Sabina Vejzagić

DTP

Narcis Pozderac, TDP Sarajevo

Štampa

Dobra knjiga d.o.o. Sarajevo

Tiraž

300

Sarajevo, 2020.

Indeksirano

C.E.E.O.L.

EBSCO

ISBN 978-9926-410-62-9

SADRŽAJ

Uvod.....	7
<i>Belinda Milanović</i>	
ZAŠTO I KAKO SMO ISTRAŽIVALI.....	9
<i>Ivan Cvitković</i>	
KOLIKO STUDENTI KATOLICI U BiH POZNAJU SVOJU, A KOLIKO RELIGIJU SVOJIH SUSJEDA	19
<i>Mirko Pejanović</i>	
INTERPRETACIJA ODGOVORA ISPITANIKA – PRAVOSLAVACA NA POSTAVLJENA PITANJA NA PROJEKTU “KOLIKO SE POZNAJEMO” ...	55
<i>Zilka Spahić Šiljak</i>	
KOLIKO SE (NE)POZNAJEMO TOLIKO SMO TOLERANTNI? MUSLIMANKE I MUSLIMANI O SEBI I DRUGIMA U BOSNI I HERCEGOVINI	69
ZAKLJUČAK	107

UVOD

Ako perspektive sociologije u Bosni i Hercegovini ovise o njenom mjestu u obrazovnom sustavu, na sveučilištu, i od empirijskih istraživanja, onda su perspektive sociologije vrlo slabašne. Zato ne iznenađuje da imamo tako malo istraživačkih studija o tome što se desilo i dešava s promjenama društvene svijesti među stanovništvom Bosne i Hercegovine u posljednjih dvadeset godina. A tu su, bar tako izgleda, promjene bile velike. Narodski rečeno: nevolja i pamet mijenja.

U poslijeratnoj Bosni i Hercegovini malo se ulaže u znanstveno-istraživački rad. Ako se i dobije nešto sredstava za neki projekt, to tek može “pokriti” mali dio troškova. A troškovi, osobito terenskog rada, su dosta veliki. U pravu je Bauman kad upozorava na to da su troškovi istraživanja skupi i da ih je, bez institucionalne pomoći, teško realizirati.¹ Zbog toga se mnogi istraživači, i kod nas i u regiji, odlučuju za istraživanje studentske populacije (S. Flere, D. Đorđević, Z. Kuburić, M. Blagojević², Braco Kovačević, ...). To znatno smanjuje troškove istraživanja: studenti se obično anketiraju, ili se s njima vode intervjui, na jednom mjestu (u salama za predavanje) i to obavljaju asistenti, ili neki drugi suradnici u nastavi. Zato smo se i mi, u nedostatku bilo kakvih financijskih sredstava, odlučili za istraživanje iste, studentske, populacije.

¹ “Istraživanje je skupo jer traži goleme građevine, skupu opremu i velike skupine visoko plaćenih stručnjaka. Tako znanost ovisi o stalnom priljevu novca i nenovčanih resursa koji mogu ponuditi i jamčiti samo podjednako velike institucije ...” (Zygmunt Bauman, *Modernost i holokaust*. TIMpress. Zagreb, 2017: 152-153).

² Istraživanje tijekom svibnja 2013. godine “na reprezentativnom uzorku studentske populacije u Srbiji sproveo Centar za religijske studije Instituta za filozofiju i društvenu teoriju iz Beograda u partnerstvu sa Konrad Adenauer fondacijom iz Beograda i Centrom za evropske studije iz Brisela. Anketno istraživanje je obuhvatilo 1.058 studenata sa svih državnih i jednog broja privatnih univerziteta ... sedamdesetih i osamdesetih godina pokazuju da su bili religiozni u intervalu od 3 do 11 odsto ispitanika u uzorku” Danas se radi o desekularizaciji društva. “konfesionalno se danas opredeljuje 86 odsto ispitanih studenata, od toga 79 odsto u terminu pravoslavne konfesije; religioznu samoidentifikaciju iskazuje oko 69 procenata ispitivanih studenata, i to premoćnom većinom kao vernici tradicionalnih konfesija, a samo dva odsto u terminu religioznosti u duhu savremenih religijskih pravaca i 11 odsto bez konfesije... kršteno je 80 odsto ispitanih, veće verske praznike redovito slavi njih 77 odsto ... na liturgiju redovno odlazi devet odsto studenata i još 36 odsto ponekad, pričešćuje se redovno 11 odsto i još 37 odsto ponekad, posti redovno pred veće crkvene praznike 26, a ponekad 38 odsto, redovno se ispoveda šest, ponekad 16 odsto ispitanih, dok 32 procenta bar jednom mesečno pređe prag svoje crkve.” (Mirko Blagojević, *Studenti – od ateista do vernika*, v. “Politika”, 6. 9. 2013:22)

Slijedili smo istraživačko pravilo da u istraživački tim, pored nositelja projekta Ivana Cvitkovića (sociolog religije), Mirka Pejanovića (politolog) i Dine Abazovića (sociolog religije), uvrstimo i jednog mlađeg istraživača. Opređijelili smo se za Belindu Milanović, magistricu psihologije, kao asistenticu na projektu. Pokazala je izvanrednu profesionalnost u koordinaciji poslova na projektu, organizaciji terenskog rada, unosu i obradi podataka iz upitnika.

Veliku zahvalnost dugujemo članovima Odbora za sociološke nauke pri Odjeljenju društvenih nauka ANUBiH koji su preuzeli na sebe realizaciju anketiranja među studentima na univerzitetima/sveučilištima u Bosni i Hercegovini. Zahvaljujući njima, realizirali smo istraživanje bez ikakve financijske podrške.

Nisu samo financijske nedaće pratile realizaciju projekta. Iz opravdanih razloga kasnila je obrada podataka, a nakon toga smo mjesecima čekali na prilog Dine Abazovića koji je na kraju odustao od rada na projektu.³

Zahvaljujemo Zilki Spahić Šiljak (religiologinja i sociologinja) što se ljubazno odazvala našoj molbi da napravi analizu i interpretaciju podataka o stavovima studenata muslimana prema pitanjima iz upitnika.

Svi stavovi iznijeti u prilogima koji slijede su stavovi samih autora/ica.

Urednik

³ Dana 11. 9. 2020 poslao je poruku: "... obavještavam vas da na žalost, zbog zdravstvenih problema i drugih propratnih okolnosti, neću biti u prilici dostaviti prilog u traženom roku. Iskreno mi je žao što prekidam suradnju ... Možete smatrati da sam samoinicijativno odustao od projekta."

Belinda Milanović

ZAŠTO I KAKO SMO ISTRAŽIVALI

Koliko se poznajemo je istraživački projekt koji je realiziran u okviru Odjeljenja društvenih nauka Akademije nauka i umjetnosti Bosne i Hercegovine. Ovaj istraživački projekt je *sociološko istraživanje međusobnog poznavanja studenata katolika, pravoslavnih i muslimana u BiH kao preduvjet za dijalog i izgradnju kulture mira*.

Rat vođen u Bosni i Hercegovini (1991—1995) u nekim periodima poprimio je i religijsko/konfesionalne karakteristike. Dovelu je to do još veće međusobne udaljenosti između katolika, pravoslavnih i muslimana (a u popisu 1991. godine 96,6 % stanovništva se tako samoidentificiralo).

Potaknuti rezultatima popisa stanovništva iz 2013. godine tim istraživača, u sastavu akademik Ivan Cvitković, akademik Mirko Pejanović, prof. dr. Dino Abazović i Belinda Milanović, MA, odlučili su provjeriti koliko se poznaju konfesijske skupine u Bosni i Hercegovini. Koordinator na projektu posjeduju prethodna iskustva koja su garantirala uspješno provođenje projekta. Akademik Ivan Cvitković je, zahvaljujući njegovim dosadašnjim radovima i istraživanjima iz oblasti sociologije religije i religiologije, primljen za člana Akademije nauka i umjetnosti Bosne i Hercegovine. Akademik Mirko Pejanović, s dugogodišnjim istraživačkim iskustvom u oblasti sociologije i politologije. Prof. dr. sc. Dino Abazović, član Odbora za sociološke nauke Akademije nauka i umjetnosti Bosne i Hercegovine i profesor sociologije religije na Fakultetu političkih nauka u Sarajevu, je već radio empirijsko istraživanje na temu “Muslimani u BiH između sekularizacije i desekularizacije”. Belinda Milanović, magistrica psihologije, asistentica na projektu, ima iskustvo na sličnim poslovima u Akademiji nauka i umjetnosti Bosne i Hercegovine kao i privatno istraživačko iskustvo tijekom i poslije studija.

Realizacija projekta je trajala od 2017. godine do kraja 2019. godine. Istraživanje je vršeno na području cijele Bosne i Hercegovine, u makrosredštima javnih sveučilišta/univerziteta.

Pošlo se od hipoteze da je nepoznavanje i svoje, a osobito religije/konfesije drugoga među studentima, doprinijelo međusobnoj udaljenosti, postalo smetnja dijalogu i izgradnji kulture mira. Tome su doprinijele i predrasude

građene kod pripadnika sve tri konfesionalne zajednice, jednih o drugima. A za zajednički život u Bosni i Hercegovini, dijalog, povjerenje, pomirenje i izgradnju kulture mira potrebno je, prije svega, nadvladati predrasude jednih o drugima koje su najčešće rezultat neznanja, nepoznavanja drugoga i njegove religijske kulture.

Obradile su se sljedeće teme:

Poznavanje vlastite religije/konfesije i koji su:

- a) socijalni faktori imali najveći utjecaj na tu spoznaju (obitelj, mjesto stanovanja, stupanj školske spremne, vezanost za crkvu/džamiju...);
- b) koliko se poznaje religija i konfesija sugrađana-studenata koji imaju drugačiji religijski identitet;
- c) koliko se poznaju zajednički korijeni i zajedničke moralne vrijednosti među studentima pripadnicima tri konfesije u Bosni i Hercegovini, a koje bi mogle poticati dijalog, toleranciju, međusobno poštovanje i uvažavanje;
- d) kakva je i kolika socijalna distanca među studentima pripadnicima tri, u društvenom životu, najutjecajnije konfesionalne zajednice.

Cilj

Utvrđiti postoji li, i koliko je, nepoznavanje vlastite, a osobito religije i religijske kulture studenata koji imaju drukčiji religijski i konfesionalni identitet.

Hipoteza

Nepoznavanje svoje, a osobito religije/konfesije drugoga među studentima, doprinijelo je međusobnoj udaljenosti. Postalo je smetnja dijalogu i izgradnji kulture mira.

Metodologija

Ispitanici

Prema nacrtu projekta planirano je bilo ispitati 600 studenata s javnih sveučilišta/univerziteta u Bosni i Hercegovini. Početkom 2017. godine poslana su pisma s molbom za vršenje ispitivanja dekanima sveučilišta/univerziteta u Bosni i Hercegovini.

Pisma su upućena Bogosloviji Svetog Petra Dabrobosanskog u Foči, Fakultetu islamskih nauka u Sarajevu, Franjevačkoj teologiji u Sarajevu,

Katoličkom bogoslovnom fakultetu u Sarajevu, Sveučilištu u Mostaru, Univerzitetu u Bihaću, Univerzitetu u Banja Luci, Univerzitetu u Istočnom Sarajevu, Univerzitetu “Džemal Bijedić” u Mostaru, Univerzitetu u Sarajevu, Univerzitetu u Tuzli i Univerzitetu u Zenici.

Nakon dobivenih odobrenja za provedbu istraživanja predavači na spomenutim fakultetima, koji su ujedno i suradnici Akademije nauka i umjetnosti Bosne i Hercegovine (većina su članovi odbora ANUBiH), proveli su istraživanje na način da je određenom broju studenata društvenih i tehničkih fakulteta podijeljen upitnik. Izvor ispitanika je vršen slučajnim odabirom.

Studenti teoloških fakulteta činili su kontrolnu skupinu u istraživanju, a studenti društvenih i tehničkih fakulteta činili su eksperimentalnu skupinu u istraživanju.

Ukupno je ispitano 506 studenata, a konačni broj obrađenih upitnika je 499.

Tijekom obrade je utvrđeno da je 6 ispitanika nakon nekoliko pitanja u upitniku odbilo dalje sudjelovati u istraživanju.

Tabela 1. Prikaz broja ispitanika prema mjestu ispitivanja.

Mjesto ispitivanja	Broj ispitanika	Napomena
Bogoslovija Svetog Petra Dabrobosanskog u Foči	10	
Fakultet islamskih nauka	10	
Franjevačka teologija u Sarajevu	8	
Katolički bogoslovni fakultet u Sarajevu	10	
Sveučilište u Mostaru	29	
Univerzitet u Bihaću	49	1 ispitanik odustao
Univerzitet u Banja Luci	100	
Univerzitet u Istočnom Sarajevu	50	5 ispitanika odustalo
Univerzitet “Džemal Bijedić” u Mostaru	50	
Univerzitet u Sarajevu	87	1 ispitanik odustao
Univerzitet u Tuzli	46	
Univerzitet u Zenici	50	
UKUPNO	499	7

U istraživanju je sudjelovalo 499 studenata. Od toga je 38 studenata kontrolne skupine, a 461 student eksperimentalne skupine. U eksperimentalnoj skupini ispitano je 412 studenata društvenih fakulteta i 49 studenata tehničkih fakulteta.

Tabela 2. Prikaz broja ispitanika prema vrsti fakulteta

Mjesto ispitivanja	Vrsta fakulteta D - društveni T - tehnički		Napomena
Bogoslovija Svetog Petra Dabrobosanskog u Foči	10		Kontrolna skupina
Fakultet islamskih nauka	10		Kontrolna skupina
Franjevačka teologija u Sarajevu	8		Kontrolna skupina
Katolički bogoslovni fakultet u Sarajevu	10		Kontrolna skupina
Sveučilište u Mostaru	D – 29		
Univerzitet u Bihaću	D – 40	T – 9	
Univerzitet u Banja Luci	D – 80	T – 20	
Univerzitet u Istočnom Sarajevu	D – 50		
Univerzitet "Džemal Bijedić" u Mostaru	D – 50		
Univerzitet u Sarajevu	D – 87		
Univerzitet u Tuzli	D – 36	T – 10	
Univerzitet u Zenici	D – 40	T – 10	
UKUPNO	412	49	

Ispitano je 450 studenata društvenih fakulteta i 49 studenata tehničkih fakulteta.

Instrumentarij

Za potrebe ovoga istraživanja konstruiran je upitnik od 68 pitanje zatvorenog, poluotvorenog i otvorenog tipa. Upitnik uključuje i 4 pitanja iz demografske slike ispitanika.

Upitnik je pisan na bosanskom, hrvatskom i srpskom jeziku, a za potrebe istraživanja korišten je i u latiničkoj i u ćirilčnoj verziji, ovisno o mjestu ispitivanja. U Banjoj Luci, Foči i Istočnom Sarajevu, korišten je upitnik u ćirilčnoj formi, a u ostalim mjestima korišten je upitnik latinične forme.

Upitnik u obje forme sastavni je dio studije i nalazi se u prilogu.

Rezultati

Demografski podaci

Tip naselja u kojem ispitanici žive:

- selo – 72 ispitanika (14,4 %),
- grad – 249 ispitanika (49,9 %) i
- prigradsko naselje – 103 ispitanika (20,6 %).

Tabela 3. Prikaz broja ispitanika prema regiji/kantonu

Naziv regije/kantona	Frekvencije	Postotak
Unsko-sanski kanton	51	10,2 %
Tuzlanski kanton	50	10,6 %
Zeničko-dobojski kanton	68	13,6 %
Hercegovačko-neretvanski kanton	69	13,8 %
Kanton Sarajevo	83	16,6 %
RS/Banja Luka	58	11,6 %
RS/Istočno Sarajevo	47	9,4 %
Ukupno	426	85,4 %
Nedostaju odgovori	73	14,6 %

Iz rezultata prikazanih u *Tabeli 3.* vidljivo je da je u Unsko-sanskom kantonu ispitan 51 ispitanik (10,2 %), u Tuzlanskom kantonu 50 ispitanika (10,6 %), u Zeničko-dobojskom kantonu 68 ispitanika (13,6 %), u Hercegovačko-neretvanskom kantonu 69 ispitanika (13,8 %), u Kantonu Sarajevo 83 ispitanika (16,6 %), u Banja Luci 58 ispitanika (11,6 %) i u Istočnom Sarajevu ispitan je 47 ispitanika (9,4 %). Navedeni čine 85,4 % uzorka, jer 73 ispitanika nisu odgovorila na navedeno pitanje, što iznosi 14,6 %.

Tabela 4. Prikaz broja ispitanika prema spolu

Spol	Frekvencije	Postotak
Muški	159	31,9 %
Ženski	261	52,3 %
Ukupno	420	84,2 %
Nedostaju odgovori	79	15,8 %

Iz *Tabele 4.* vidljivo je da je 159 ispitanika muškog spola (31,9 %), a 261 ispitanice su ženskog spola (52,3 %). 79 ispitanih osoba nije odgovorilo na pitanje o spolu, što iznosi 15,8 % uzorka.

Tabela 5. Prikaz broja ispitanika prema dobi

Dob	Frekvencije	Postotak
manje od 18	1	0,2 %
18-24	380	76,2 %
25-34	31	6,2 %
35-44	3	0,6 %
Ukupno	415	83,2 %
Nedostaju odgovori	84	16,8 %

Iz *Tabele 5.* vidljivo je da je 415 ispitanika, odnosno 83,2 %, odgovorilo na pitanje o dobi. Manje od 18 godina ima 1 ispitanik (0,2 %). U rasponu od 18 do 24 godine nalazi se 380 ispitanika, odnosno 76,2 %. U rasponu od 25 do 34 godine nalazi se 31 ispitanik (6,2 %), a u rasponu od 35 do 44 godine nalaze se 3 ispitanika (0,6 %).

Tabela 6. Prikaz broja ispitanika prema stupnju obrazovanja

Stupanj obrazovanja	Frekvencije	Postotak
nezavršena osnovna škola/ili djelomično završena	2	0,4 %
završena srednja škola/gimnazija/stručna škola	367	73,5 %
završena viša škola ili fakultet	36	7,2 %
magisterij ili doktorat	5	1 %
odbija odgovoriti	7	1,4 %
Ukupno	417	83,6 %
Nedostaju odgovori	82	16,4 %

Iz *Tabele 6.* vidljivo je da je 417 ispitanika, odnosno 83,6 %, odgovorilo na pitanje o stupnju obrazovanja.

Dva ispitanika (0,4 %) su navela da nemaju nezavršenu osnovnu školu ili da imaju djelomično završenu osnovnu školu. Budući da su ispitivani studenti na javnim sveučilištima, jasno se može doći do zaključka da nam ova dva ispitanika nisu dali točne odgovore.

Završenu srednju školu/gimnaziju/stručnu školu ima 367 ispitanika ili 73,5 %.

Završenu višu školu ili fakultet ima 36 ispitanika ili 7,2 %.

Magisterij ili doktorat ima 5 ispitanika ili 1 %, dok je njih 7 (1,4 %) odbilo odgovoriti na ovo pitanje. Budući da 6,8 % ispitanika ima iznad 25 godina, činjenica da 1 % ispitanika ima završen magisterij ili doktorat, opravdava svoje postojanje.

Tabela 7. Prikaz broja ispitanika prema radnom statusu

Radni status	Frekvencije	Postotak
zaposlen kod nekoga (privatni, državni, javni sektor, vojska)	10	2 %
samostalno zaposlen	6	1,2 %
nezaposleni	41	8,2 %
poljoprivrednik/ribar	2	0,4 %
učenik/student	352	70,5 %
umirovljenik/penzioner	1	0,2 %
vojni regruti	1	0,2 %
ne želi odgovoriti	5	1 %
Ukupno	418	83,8 %
Nedostaju odgovori	81	16,2 %

Tabela 7. prikazuje rezultate broja ispitanika prema radnom statusu. Vidljivo je da na pitanje o radnom statusu nije odgovorilo 16,2 % ispitanika, dok je 5 ispitanika (1 %) navelo da ne želi odgovoriti na ovo pitanje. Deset ispitanika (2 %) je navelo da je zaposleno kod nekoga (privatni, državni, javni sektor, vojska, dok je samostalno zaposleno 6 ispitanika (1,2 %). Nezaposlen je 41 ispitanik, odnosno 8,2 %. Status poljoprivrednika/ribara imaju 2 ispitanika (0,4 %). Radni status učenika/studenta navela su 352 ispitanika ili 70,5 %. Vojnih regruta ima 1 ili 0,2 %, dok je 1 ispitanik (0,2 %) naveo da je umirovljenik/penzioner. Gotovo je nevjerojatno da netko od ispitanih ima status umirovljenika/penzionera, jer nitko od njih nije naveo da ima više od 35 godina. Ponovno možemo zaključiti da je riječ o neiskrenom odgovoru. Valja napomenuti da je isti ispitanik naveo da je umirovljenik kao i da ima nezavršenu osnovnu školu. Iako se po demografskih podacima vidjelo da osoba daje neiskrene podatke, upitnik je ipak obređen, jer su dati odgovori na sva pitanja u upitniku.

Tabela 8. Prikaz broja ispitanika prema nacionalnoj pripadnosti

Nacionalna pripadnost	Frekvencije	Postotak
Bošnjak	251	50,3 %
Hrvat	52	10,4 %
Srbin	153	30,7 %
Ostalo	22	4,4 %
Ne želim odgovoriti	14	2,8 %
Ukupno	492	98,6 %
Nedostaju odgovori	7	1,4 %

U *Tabeli 8.* prikazani su podaci o broju ispitanika prema nacionalnoj pripadnosti. Na ovo pitanje najviše ispitanika je dalo odgovor u odnosu na sva dosadašnja pitanja o demografiji. Ukupno 492 ispitanika, odnosno 98,6 % ispitanika da je odgovorilo na ovo pitanje, dok samo 7 ispitanika (1,4 %) nije dalo odgovor na pitanje o nacionalnoj pripadnosti. Da ne želi odgovoriti na ovo pitanje navelo je 14 ispitanika (2,8 %).

Bošnjak, kao svoju nacionalnu pripadnost, označio je 251 ispitanik, odnosno 50,3 %.

Kao Hrvat izjasnila su se 52 ispitanika ili 10,4 %.

Srbin, kao svoju nacionalnu pripadnost, navela su 153 ispitanika ili 30,7 %.

Ostalih je 22 ispitanika ili 4,4 %.

Pod nacionalnom pripadnošću Ostali navedeni su sljedeći odgovori:

Albanac – 1, Bosanac/ka – 7, Bosanac/ka i Hercegovac/ka – 6, Bosanski Hrvat – 1, Brazilac – 1, Crnogorac – 1, Jugoslaven – 2, Nemam nacionalnu pripadnost – 1, Nijemac – 1, Poljakinja – 1.

Tabela 9. Prikaz broja ispitanika prema vjerskoj pripadnosti

Vjerska pripadnost	Frekvencije	Postotak
katolik	56	11,2 %
musliman	251	50,3 %
pravoslavac	142	28,5 %
ostalo	9	1,8 %
Nisam vjernik	32	6,4 %
Ukupno	497	99,6 %
Nedostaju odgovori	2	0,4 %

Rezultati prikazani u *Tabeli 9.* prikazuju rezultate broja ispitanika prema vjerskoj pripadnosti. Ovo pitanje je dobilo najviše odgovora, 497 ispitanika je odgovorilo na ovo pitanje, što iznosi 99,6 %. Samo 2 ispitanika nisu odgovorili na ovo pitanje, što iznosi 0,4 % ukupno ispitanih. Katolik, kao svoju vjersku pripadnost, navelo je 56 ispitanika ili 11,2 %. Muslimana je 251 ispitanika ili 50,3 %, dok je pravoslavaca 142 ispitanika ili 28,5 %. Ostalih je 9 ili 1,8 %, dok je 32 ispitanika (6,4 %) navelo *Nisam vjernik*.

Pod kategoriju Ostali navodi se agnostik (4) i protestant (1).

Zanimljivo je usporediti postotak vjerske i nacionalne pripadnosti.

Bošnjak 50,3 % – musliman 50,3 %

Hrvat 10,4 % – katolik 11,2 %

Srbin 30,7 % – pravoslavac 28,5 %

Ostalo 4,4 % – ostalo/nisam vjernik 8,2 %

Identičan broj (50,3 %) vidljiv je kod nacionalne skupine *Bošnjak* i kod vjerske skupine *musliman*.

Hrvata je manje (10,4 %), nego katolika (11,2 %), dok je Srba (30,7 %) više nego pravoslavaca (28,5 %).

Rezultati pokazuju da se više ispitanika opredjeljuje po nacionalnoj pripadnosti (ostalih u nacionalnoj pripadnosti je 4,4 %), nego po vjerskoj pripadnosti (ostalih/nisam vjernik je 8,2 %).

Iz vidljivih rezultata se može zaključiti da se radi o nacionalnom ponosu i navođenju istoga kao ključnog faktora identiteta, jer će osobe prije odgovoriti na pitanje o nacionalnoj pripadnosti, nego o broju godina ili o spolu. Isto je vidljivo i kod navođenja vjerske pripadnosti (veća učestalost odgovora) u odnosu na druga demografska pitanja, s tim da (iako mala razlika – 1 %) veća je učestalost odgovora o vjerskoj pripadnosti, nego o nacionalnoj pripadnosti.

Tijekom obrade podataka došlo je do sljedećih opažanja:

- Upitnik je možda preopširan i traženo je puno podataka što je nakon određenog vremena dovelo da zasićenja u odgovaranju.
- Vidljiv je nezavidan nivo nepoznavanja drugih, osobito na narativna pitanja gdje je bilo potrebno upisati podatke poput simbola židovstva... pa su se kao odgovori mogli pročitati: petokraka, šestokraka, zid plača, hram plača, Solomonov hram, Adamova zvijezda, Tele.
- Također vidljiv je nezavidan nivo nepoznavanje dijelova svetih knjiga, kao i nepoznavanje tri svjetske religije ili godina šizme – što se uči u osnovnim školama.
- Na 49. pitanje – 7 ispitanika je napisalo da je pitanje bespotrebno i da već unaprijed određuje da se drugima dodjele neke od predrasuda.
- Zanimljivo je istaći i da se u upitnicima onih koji su naveli da nisu vjernici nalaze odgovori o vjerovanju u boga i besmrtnosti duše.

Ivan Cvitković

KOLIKO STUDENTI KATOLICI U BIH POZNAJU SVOJU, A KOLIKO RELIGIJU SVOJIH SUSJEDA

Sažetak

Religijska samoidentifikacija stanovnika Bosne i Hercegovine (popis 2013.). U Bosni i Hercegovini se ne susreću različite religije, već građani s različitim religijskim identitetima. Nakon rata 1991.-1995. trebalo je obnoviti međusobno porušene mostove. Zato je potrebno znanje i o sebi i svom religijskom identitetu, ali i o drugima i njihovim religijskim identitetima. U radu će biti riječi o tome koliko studenti katolici u Bosni i Hercegovini imaju znanja o svojoj religiji (katoličanstvu) i o religiji svojih susjeda (muslimana, pravoslavanih, židova). Da li se više razumijemo ili mrzimo, što se više poznajemo? O uzorku. Kako stoji s religioznošću studenata katolika (vjerska naobrazba; poznavanje abrahamskih religija; poznavanje najrasprostranjenije kršćanske molitve, najpoznatijeg kršćanskog blagdana; poznavanje simbola svoje religije). Analiza podataka o tome koliko studenti katolici poznaju svoju religiju. Može li se religioznost studenata mjeriti odlaskom u crkvu? Posjeduju li Bibliju; je li im poznato kako se nazivaju dva dijela Biblije; vjerovanje u Boga, dušu, zagrobni život, raj ... Što znaju o Jeruzalemu, Deset zapovijedi, evanđeljima, franjevcima u BiH, religijskim vođama. Drugi dio rada analizira kako studenti katolici poznaju religiju svojih susjeda: poznavanje židovske religije, islama, pravoslavlja i ostalih religija u BiH. Što studenti katolici misle o ateistima? Pokazatelji (ne)uvažavanja različitosti. Iskustvo života s pripadnicima drugih religija. Kako katolike doživljavaju studenti muslimani, a kako studenti pravoslavci. Zaključak.

Ključne riječi: studenti, religija, katoličanstvo, pravoslavlje, islam, židovska religija, ateizam.

Uvod

Na popisu stanovništva 2013. godine, 96,6 % državljana Bosne i Hercegovine se samoodredilo kao muslimani, pravoslavni i katolici. Malo je zemalja u Europi, a i u svijetu, koje imaju toliko visok postotak religijske samoidentifikacije stanovništva. Za te podatke moglo bi se reći da je mnogo vjernika ne po vjerovanju, već po pripadnosti (“katolik sam”; “pravoslavni sam”; “musliman sam”). Analitičari uobičajeno kažu kako se u Bosni i Hercegovini susreću (ponekad i sukobljavaju) tri religije (židovska, kršćanstvo i islam) i na njima četiri zasnovane konfesije (Jevrejska zajednica, Katolička i Srpska pravoslavna Crkva te Islamska zajednica). Međutim, ne

susreću se u Bosni i Hercegovini religije (niti na njima zasnovane konfesije), niti se one sukobljavaju, niti mire. Susreću se građani ove države, pripadnici različitih religija (i konfesija), oni se sukobljavaju zloupotrebljavajući svoju religijsku (i konfesionalnu) pripadnost. Često je to i zbog nedovoljnog znanja i o sebi i o drugima. I o svojoj religiji (i konfesiji) i religiji svoga susjeda. Naravno, ne isključujemo mogućnost da u tim sukobljavanjima mogu određenu ulogu imati i njihove konfesije.

Svjedočili smo tome i devedesetih godina prošlog stoljeća: sukobi za koje bismo teško mogli reći da su u njima bile “nevine ruke” barem triju konfesija sa najvećim brojem sljedbenika. A onda je nastupilo “postkonfliktno doba” (bolje reći “postratno doba”) u kojem je valjalo, i valja, obnavljati međusobno porušene mostove, graditi pomirenje i mirnu koegzistenciju. A da bi to bilo moguće, potrebno je da građani, osobito mladi, imaju znanja i o svojoj i o religiji svojih susjeda. U ovom tekstu bit će riječi o tome koliko studenti, koji za sebe izjavljuju da su katolici, znaju o svojoj (katoličkoj) religiji, ali i o religiji svojih susjeda (židova, muslimana, pravoslavnih).

Prisjetimo se da su u Bosni i Hercegovini sela tradicionalno grupirana po konfesionalnoj pripadnosti njihovih stanovnika (katoličkoj, islamskoj, pravoslavnoj), u varošima su kvartovi bili podijeljeni na muslimanski (u pravilu centar grada, uz rijeku), latinski, pravoslavni, židovski. Vjenčanje i zajednički život sa osobom izvan svoje konfesije smatrano je, u najmanju ruku, nedoličnim. To je trajalo sve do izgradnje novih gradova i gradskih četvrti u vrijeme socijalizma kad su u iste zgrade, pa i ulaze, useljavali ljudi svih konfesija i svjetonazora. U takvim okolnostima rastao je broj bikonfesionalnih i binacionalnih brakova. Veliki urbani centri bili su naklonjeni pluralizmu. U gotovo svim gradovima u Bosni i Hercegovini u to vrijeme mogla su se pronaći etnička i religijska (konfesionalna) raznolikost (Stanley, 2018). Danas, znatno manje.

Za razliku od postsocijalističkog perioda, u socijalizmu su se manje iskazivali neki vidovi religioznosti: odlazak u crkvu/džamiju; manji broj onih koji su iskazivali svoju religijsku samoidentifikaciju; smanjen utjecaj religija i religijskih zajednica na život građana. Zadržani su više sljedeći vidovi iskazivanja religioznosti: krštenje i/ili obrezivanje djece; brak se sklapao i uz religijske ceremonijale; obilježavanje značajnijih religijskih blagdana, pokopi uz religijski ceremonijal. Te vidove religioznosti više su iskazivale marginalne društvene grupe, te one s nižim obrazovnim i socijalnim statusom.

Danas je religijska situacija sasvim drugačija. Zato je potrebno međusobno poznavanje religijskih vjerovanja i tradicija svojih susjeda. Naravno,

ne preuveličavajući značaj tog poznavanja. Naime, stvoren je mit o tome da što se više poznajemo da se više i razumijemo. Ili se, možda, više mrzimo što se više poznajemo? Također, upitan je i mit o tome da što su ljudi obrazovaniji (kao studenti u našem istraživanju) to su tolerantniji: “Nemačka je bila najobrazovanija nacija u Evropi, a izazvala je dva svetska rata sa neviđenim zverstvima”, piše Šušnjić (2018: 12). “Srbi i Hrvati se sve manje poznaju, pa o drugima često govore iz vlastitih stereotipa i predrasuda.” (Jović, 2017: 338). Možda je takva situacija i sa pravoslavcima, katolicima i muslimanima u Bosni i Hercegovini. U vrijeme “digitalnog društva” u kojem je moguće doći do raznoraznih informacija o Drugom (osobito o Drugom s kojim se živi u zajedničkoj domovini) ne znati o njemu ništa, ili gotovo ništa – znak je nezainteresiranosti za Drugoga, znak samodovoljnosti sa “Mi”.

Sve one koji su se u popisu 2013. godine (pa i u našem istraživanju) samoodredili kao vjernici mogli bismo grupirati u nekoliko socioloških tipova vjernika:

- a) “Statistički” katolik/pravoslavac/musliman – u popisu stanovništva, pri anketiranju, samoodređuje se i kao katolik/pravoslavac/musliman.⁴ Inače, u svim ostalim situacijama živi “zaboravljeno” kršćanstvo/islam.
- b) Pored crkvenog i necrkvenog tipa vjernika, moglo bi se govoriti i o “distanciranom” vjerniku: čovjek treba Crkvu samo za tri slučaja: krštenje, vjenčanje i pokop.
- c) “Kulturološki vjernik”, onaj koji je katolik, pravoslavni, musliman po katoličkoj, pravoslavnoj, muslimanskoj kulturi, a ne po prakticanju religije (davanje djeci biblijskih/kur’anskih imena; prihvaćanje nekih fraza religijskog porijekla kao “Ako Bog da”; “Bože sačuvaj”; “S Bogom” ...).
- d) Oni kojima religija (konfesija) dođe kao folklorni znak hrvatstva, srpstva, bošnjaštva.
- e) Tip vjernika “kojima su jedina veza s vjerom bili ime i prezime te više navika nego potreba slavljenje Bajrama s familijom.” (Imamović, 2018: 105), ili Božića i Vaskrsa s obitelji.

⁴“U Francuskoj, na primer, ljudi se većinom izjašnjavaju kao katolici, ali to u stvari nisu. Oni su, zapravo, ono što je ostalo od katolicizma. Katolici su poreklom, i po tradiciji, ako hoćeš. Ali nisu pravi katolici. Biti katolik, to ne znači samo biti kršten i neodređeno verovati u Boga; to podrazumeva i određeni način života”, piše francuski književnik Florian Zeller u romanu *Opčinjenost najgorim* (Zeler, 2015: 123).

Što se tiče samog uzorka, u gradu je živjelo 249 (49,9 %) ispitanih studenata, prigradskom naselju 103 (20,6 %), te na selu 72 (14,4 %). Već godinama, gledajući spolnu pripadnost studenata, može se reći da su studiji postali “ženski studiji”. Pokazalo je to i ovo istraživanje. Studentica je bilo 52,3%, studenata 31,9 % (ostali se nisu izjasnili). Među studentima društvenih nauka više je studentica (54,2 %), u odnosu na tehničke fakultete (tamo je 53,1 % studenata). I u ovom istraživanju se pokazalo da žene više sudjeluju u religijskoj praksi, više vjeruju, izraženija im je religijska samoidentifikacija, više prakticiraju u individualnoj molitvi. Ne proizlazi to iz toga jer su one žene već iz njihovog socijalnog statusa (od obitelji do društva, u globalu). Je li religija kompenzacija za taj njihov socijalni status?

Iz Republike Srpske bilo je 105 ispitanika (21,0 %). Istraživanjem je, u kontrolnoj grupi, obuhvaćeno 8 studenata Franjevačke teologije i 10 studenata Katoličkog bogoslovnog fakulteta u Sarajevu (ukupno 18 studenata katoličke teologije), 10 studenata Fakulteta islamskih nauka u Sarajevu i 10 studenata Pravoslavne teologije u Foči.

Kako to izgleda s religioznošću studenata katolika? Pođimo od vjerske naobrazbe. Svoje prvo upoznavanje s religioznošću dijete stječe u obitelji. Roditelji ga uče kako se odnositi prema “svetom”, koji je znak njegove religijske “pripadnosti” i sl. Tek kasnije, potpunije pouke steći će kroz vjeronauk. Dakle, vjeronauka je pouka u vjeri koja se daje novim vjernicima, i onima koji nisu dovoljno upućeni u vjersko učenje. Riječ je o puci u simbolima vjere, njenom glavnom učenju, molitvama i sl. U Socijalističkoj Republici Bosni i Hercegovini nije se izvodila u javnim školama već u prostorijama religijskih zajednica. U postsocijalističkoj Bosni i Hercegovini izvodi se, uglavnom, u javnim školama.⁵

Uvijek kad pred Bajram (ili ramazan) u novinama pročitam da je pred neku džamiju bačena svinjska glava ili da se na džamijskim zidovima ispisani uvjerljivi grafiti; pred Vaskrs oskrnavljena neka pravoslavna ili pred Božić katolička crkva, zapitam se čemu djecu uče na vjeronauku. (Zapitat ću se to

⁵ Jedno istraživanje u Francuskoj pokazalo je da samo 4 % roditelja svrstava religiozno vjerovanje među značajne kvalitete koje treba podsticati kod djece (Ervije-Leže, 2009: 179).

više puta analizirajući i podatke iz našeg istraživanja). Počinitelji tih djela, u pravilu, su mladići koji su, u 90 % slučajeva, pohađali vjeronauk u javnim školama. Čemu ih tamo uče? Kakvoj “toleranciji”, međusobnom poštovanju i uvažavanju? Manje je, gotovo nikako, takvih pojava bilo sedamdesetih ili osamdesetih godina prošlog stoljeća kad se u javnim školama nije izučavao vjeronauk. Ovim ne želim reći da ih tamo nagovaraju da čine skrnavljenje vjerskih objekata Drugoga, već da ih ne uče – bar ne dovoljno – poštovanju Drugoga i drugačijeg.⁶

Svi ispitanici koji su se samoodredili kao katolici pohađali su vjeronauk (100 %). Ako gledamo njihovu spolnu strukturu, 91,2 studentica i 89,9 % studenata je pohađalo vjeronauk (1,3 % više studentice).

Već smo rekli da se vjeronauka, od 90-ih godina prošlog stoljeća, pomjerala iz džamije/crkve u javne škole. Potvrdilo je to i naše istraživanje: Od svih ispitanika, 88,4 % izjasnilo se da su pohađali vjeronauku u javnoj školi, a samo 4,2 % pri religijskoj zajednici. Kod studenata katolika situacija je nešto specifičnija: 83,9 % ih je pohađalo vjeronauk u javnoj školi, 16,1 % pri religijskoj zajednici. Izgleda da je školski vjeronauk bio više zastupljen kod pravoslavnih (96,5 %) i muslimana (90, 8 %).

Teolozi, psihijatri, liječnici često ističu da onima koji vjeruju njihova vjera olakšava mnoge životne situacije (bolest, tuga, smrt, razne traume ...).⁷ Studenti katolici (51,8 %) smatraju da su katoličanstvo, pravoslavlje i islam dobar okvir za vjeru i važan pozitivan društveni faktor i korektor (isto mišljenje imalo je 43,4 % muslimana i 34,5 % pravoslavnih). Odmah iza toga, 26,8 % ih navodi da su te religije, unatoč institucionalnoj krizi i političkoj zloupotrebi glavni izvor smisla i društvenih vrednota (muslimani 10,8 % i pravoslavni 14,8 %). Samo po 3,6 % studenata katolika smatra da religije nisu prostor za njih (14,3 % muslimana i 12,0 % pravoslavnih), te da su dominirajuće religije u Bosni i Hercegovini potrošile svoj moralni kredibilitet pa će sve dublje gubiti povjerenje (ovo smatra 3,6 % studenata katolika, 7,7 % studenata pravoslavnih i 3,6 % studenata muslimana).

Ispitanike smo zamolili da navedu koje su to “abrahamske” (monoteističke religije). Riječ je o religijama koje imaju zajedničko podrijetlo od Abrahama/

⁶ Je li vjeronauk zauzima visoko (ili nisko) mjesto na popularnosti predmeta među učenicima? Neka istraživanja vršena u Njemačkoj pokazuju nizak stupanj popularnosti obavezujućeg školskog vjeronauka. Susret mladih sa suvremenim problemima religioznosti možda prevazilazi ono što im pruža konfesionalni školski vjeronauk. U nekim Njemačkim pokrajinama u škole se uvodi znanost o religiji(ama).
⁷ “Ljudima od vjere lakše je. Kakvu god svinjariju počinili, od pelješenja nečijeg novčanika do ubojstva. Bog je tu da im oprostí grijehé. Vjernici zabacuju teško breme grijeha i rasterećeni kreću dalje” (Ugrešić, 2019: 97).

Ibrahima (židovska religija, kršćanstvo, islam, bahaizam). Zajednička im je odlika bila najava egzaltirane etike. Drugo, one su potisnule kult božica – ostao je samo jedan Bog. Zato ih nazivamo i monoteističkim religijama.⁸ Studenti katolici informiraniji su o tome od svojih kolega pripadnika druge dvije konfesije: 67,9 % studenata katolika zna koje religije spadaju u abrahamske (28,3 % muslimana, 43,7 % pravoslavnih, 40,6 % onih koji za sebe kažu “nisam vjernik”). Studenti društvenih nauka su daleko više upoznati s tim koje religije spadaju u abrahamske (42,7 %) u odnosu na studente tehničkih nauka (6,1 %). Evo i nekih od pogrešnih ili nepotpunih odgovora: budizam; hrišćani i muslimani; hrišćanstvo, islam, budizam; islam, pravoslavlje, katolicizam; islam, “zoroastrejstvo”; judaizam, hinduizam, taoizam, itd.

U svakoj od religija našeg okruženja, molitva zauzima važan obredni čin. Ona može biti individualna, osobna, i kolektivna, grupna. Sadrži se od vršenja propisanih radnji i/ili izgovaranja točno određenih riječi. Pri tom se vjernik može služiti i nekim pomagalom (brojanice u kršćanstvu, tespih u islamu...). Neki autori molitvu dijele na usmenu, pisanu, meditativnu ... Bez obzira o kojoj vrsti molitve je riječ, ona je čin samoidentifikacije sa zajednicom. Svi izgovaraju iste riječi molitve (kod židova u sinagogi mora biti najmanje 10 odraslih osoba da bi molitva bila valjana) i na isti način (podignutih ili sklopljenih ruku, naklonom tijela ...). Za mene kao ateistu, uvijek se otvaralo pitanje slavi li se Boga molitvom, ili poštivanjem njegovih poruka danih u svetim spisima?⁹ Izgleda da se velik broj vjernika ne “opterećuje” tim pitanjem.

“Oče naš” je najrasprostranjenija kršćanska molitva koja počinje tim riječima, a koristi se individualno, ili skupno pri bogoslužju (Mt 6,9-13). Vjeruje se da ju je sastavio Krist i izgovara se svaki dan. Prvi kršćani znali su samo za ovu molitvu. Provjerili smo kod ispitanika znaju li koja je najpoznatija kršćanska molitva. Da je to “Oče naš” zna 76,8 % studenata katolika (68,5 % muslimana, 86,5 % pravoslavnih, 78,1 % “nisam vjernik”). Točan odgovor dalo je 77,3 % studenata društvenih i 59,2 % studenata tehničkih nauka. Pomalo je iznenađujuće da je to znalo samo 81,6 % studenata teologije. Također, iznenađujuće je da to više od katolika znaju oni koji za sebe kažu “nisam vjernik” (78,1 %) i studenti pravoslavni (86,5 %). Kad usporedimo nacionalnu pripadnost ispitanika i točan odgovor na ovo pitanje, vidimo da je 88,2 Srba znalo točan odgovor, 78,8 i Hrvata i 68,1 % Bošnjaka.

⁸ “Čemu uzbuna? Zar židovstvo, kršćanstvo i islam nisu tri sestrinske, jednakovrijedne, objavljene, povijesne, jednobožačke abrahamske religije?” (Markešić, 2012: 100)

⁹ “Moram vam reći da se molim iako ne vjerujem”, kaže jedan od likova u Gogoljevom romanu *Mrtve duše* (2004: 293).

Među elementarno poznavanje kršćanstva spadalo bi i znanje o tome koji je najznačajniji kršćanski blagdan. O nedovoljnom poznavanju kršćanstva govori i to da se često Božić navodi kao najvažniji kršćanski blagdan. Od svih ispitanika (499), samo ih je 32,06 % znalo da je Uskrs/Vaskrs najveći kršćanski blagdan kojim se obilježava uskrsnuće Isusa Krista. To zna 92,9 % studenata katolika (12,0 % muslimana, 41,5 % pravoslavnih, 37,5 % “nisam vjernik”). Opet su nam studenti teologije priredili iznenađenje: tek 65,8 % ih je znalo točan odgovor. Dakle, ni svi studenti katoličke i pravoslavne teologije nisu znali točan odgovor (u uzorku kontrolne grupe bilo ih je 72,9 %). Kad pogledamo nacionalnu pripadnost ispitanika, vidimo da je točan odgovor znalo 11,6 % Bošnjaka, 92,3 % Hrvata i 45,2 % Srba.

Treća elementarna činjenica o poznavanju kršćanstva jeste odgovor na pitanje o simbolu te religije. Križ/krst je simbol kršćanstva sastavljen od dva kraka koji se spajaju pod pravim kutom. Njime su ukrašene crkve, zvonici, vjernici ga nose u obliku privjeska i tetoviraju po tijelu. Otud ne iznenađuje da je 83,97 % ispitanika ispravno odgovorilo na pitanje “Da li znate koji je simbol kršćanstva?” To zna 94,7 % studenata katolika (78,5 % muslimana, 88,7 % pravoslavnih i 87,5 % “nisam vjernik”), te 97,3 % studenata teologije. Kad usporedimo odgovor na ovo pitanje i nacionalnu pripadnost ispitanika vidimo da je odgovor znalo 79,3 % Bošnjaka, 99,5 % Hrvata i 88,4 % Srba.

Samopoznavanje

Slijedi analiza podataka o tome koliko studenti katolici, prema drugim pokazateljima, poznaju svoju religiju (konfesiju)?

Možemo konstatirati da religija danas nema (kao što je nekad imala) utjecaja na medicinu, gospodarstvo, umjetnost i slične aktivnosti, ali itekako sudjeluje u određenju tko smo “mi”, a tko su “oni”. Ona ujedinjuje ljude, istovremeno ih razdvajajući od susjeda. Valerie Tarico izdvojila je 12 groznih ideja na kojima možemo zahvaliti religiji: 1. izabrani ljudi, 2. heretici, 3. sveti ratovi, 4. bogohuljenje, 5. glorificiranje patnje, 6. genitalno sakaćenje, 7. krvna žrtva, 8. pakao, 9. karma, 10. vječni život, 11. muško vlasništvo nad ženskom plodnošću, 12. biblioprokletstvo ili obožavanje Knjige.

Religija je za sociologa i granica. Ona odvaja pripadnike jedne religije (ili konfesije) od pripadnika drugih religija (ili konfesija). To je, uglavnom, stabilna granica. Ali ona, kao i svaka granica, može dovoditi i do međusobnih napetosti. Mogli bismo navoditi primjere napetog suživota religijskih i etničkih zajednica i u starim i u novim državama diljem svijeta (Smith, 2003).

Riječ je o serijama antagonizama, koji su uplovljavali i u naše vlastite negacije (Krlježa, 2009: 130). Da bi se ti antagonizmi izbjegli potrebno je biti slijep za razlike, vidovit za sličnosti, kako je pisao pjesnik Oskar Davičo (Prema: Ivanji, 2018: 368). Treba se učiti na poštovanje raznolikosti. Njemački lanac trgovina Lidl s nekih svojih proizvoda iz Grčke i Italije na slikama crkava brisao je križeve, jer, kako objašnjavaju, žele poštovati raznolikost ... a u stvari radi se o brisanju raznolikosti, a ne o njezinom poštivanju.¹⁰

U multireligijskim društvima, religijski identitet se često zna, osobito u postkonfliktnom razdoblju, doživljavati kao znak razlike. Svjedočimo li tome i u Bosni i Hercegovini danas? Katolik/pravoslavni/musliman je više znak razlike, nego znak vjerske pripadnosti. Je li onda u pravu Harari kad piše da sekularni svijet procjenjuje ljude na osnovu njihovog ponašanja, a ne po tome kakvu odjeću vole da nose ni kakvih se ceremonija pridržavaju (Harari, 2019)?

Religijske i nacionalne identitete ne treba suprotstavljati, ma koliko svatko svoj identitet (religijski i nacionalni) određuje prema Drugom. To određenje prema Drugom treba zasnivati na uvažavanju i poštivanju, a ne na negiranju i nipodaštavanju Drugoga.

Religijski identitet u Bosni i Hercegovini, uglavnom, nasljeđujemo od roditelja. To nam je prvi njihov "dar". Onaj tko se rodio u muslimanskoj obitelji postaje muslimanom, u katoličkoj – katolikom, u pravoslavnoj – pravoslavnim. Naravno, i taj identitet je – kroz život – podložan promjenama. Ali, za razliku od drugih identiteta, religijski i nacionalni identitet su konstantniji. I jedan i drugi omogućuju pojedincu identifikaciju sa socijalnom grupom (konfesijom, nacijom).¹¹ Nikolaj Berđajev je pisao da s dvadesetim stoljećem završava napuštanje Boga i počinje vraćanje Bogu. Ostvaruje li se to Berđajeovo predviđanje? Ako je suditi prema rezultatima popisa stanovništva iz 2013. godine, Berđajev je bio u pravu. Vjerska pripadnost prema popisu stanovništva iz 2013. izgledala je ovako: 50,7 % muslimani; 15,19 % katolici, 30,75 % pravoslavni (ukupno preko 96,64 %). Da li taj porast konfesionalne samoidentifikacije nužno znači i porast religioznosti? Ne. Konfesionalna samoidentifikacija se kod velikog broja ispitanika izjednačava (ili ima značaj) i nacionalne samoidentifikacije. Pokazalo je to i naše istraživanje. U uzorku je bilo 10,4 Hrvata ili 11,2 % katolika; 50,3 % Bošnjaka ili 50,3 % muslimana; 30,7 % Srba ili 28,5 % pravoslavnih. Zašto ima više

¹⁰ Bilten franjevačke teologije, Sarajevo, br. 1-2, 2017: 58.

¹¹ Na lokalnom nivou (župa, džemat, parohija) možemo govoriti o stvarnoj grupi, zajednici. Sve izvan toga možemo nazvati "zamišljenom" katoličkom, muslimanskom, pravoslavnom zajednicom.

katolika nego Hrvata?¹² Zato što su se i neki koji su se nacionalno drugačije izjašnjavali samoodredili kao katolici (1 Albanac, 1 bosanski Hrvat, 1 Brazilac, 1 Poljakinja ...). Dakle, 94,2 % onih koji su se izjasnili kao Hrvati izjašnjavaju se i kao katolici (3,8 % “nisam vjernik”); Srbi u 90,2 % slučajeva kao pravoslavni (6,5 % “nisam vjernik”); Bošnjaci u 94,8 % kao muslimani (2,4 % “nisam vjernik”). U kontrolnoj grupi bilo je 18 katolika (studenti Bogoslovnog fakulteta i Franjevačke teologije), 10 muslimana (studenti Fakulteta islamskih nauka) i 9 pravoslavnih studenata Bogoslovije u Foči.

Koje su karakteristike studenata katolika obuhvaćenih istraživanjem? Među studentima društvenih nauka nalazimo više katolika (12,2 %) i Hrvata (11,11 %), nego onima koji studiraju tehničke znanosti (2,0 % i 4,1 %). Katolici prihvaćaju svoju nacionalnu pripadnost, ali ne razmišljaju puno o njoj - 42,9 % (muslimani 43,8 %, pravoslavni 35,2 %, “nisam vjernik” 25,0 %); nacionalna pripadnost im je važan dio života - 53,6 % (muslimani 42,2 %, pravoslavni 6,3 %, “nisam vjernik” 21,9%), 91,1 % katolika svoj materinji jezik naziva hrvatskim (90,4 % muslimana bosanskim i 91,5 % pravoslavnih srpskim).

Mario Vargas Ljosa današnje vrijeme naziva “nevjerničkim”.¹³ Pri tom se obično misli na podatke o posjeti crkvi. I tu zaista ima onih koji “imaju Boga samo za nedjelju”, kako zapisa rimsko-njemački car Fridrich II. u XIII stoljeću (Stern, 1993: 222).¹⁴ Za njih bismo rekli da su “nedjeljni vjernici”, i da slijede “nedjeljno kršćanstvo” - vjernikom i kršćaninom se osjećaju samo nedjeljom kad odlaze na misu/bogoslužjenje.

Može li se religioznost mjeriti odlaskom u crkvu? “Imam i teškoća da razumem kako se to ‘religija’ meri putem odlaska u crkvu”, piše Gil Anidjar (Anižar, 2014: 29). Kao da njegovo mišljenje dijeli i fra Drago Bojić: “... kao što se osobna vjera ne mjeri brojem izgovorenih molitava, brojem odlazaka u crkve i džamije, odlascima na hodočašća i hadž. Vjera nije statistička kategorija niti se Boga može ucijeniti brojkama ...” (Bojić, 2016: 221). Ako vjera i nije statistička kategorija, religija jeste. Brojke pričaju svoju priču koja pokazuje da je odlazak u crkvu u Hrvatskoj (2012.) bio: vrlo često 12,7%

¹² Zašto u uzorku nije bilo više katolika (u društvu ih, prema popisu iz 2013. godine, ima 15,19 %, a u uzorku 11,2 %) objašnjenje je dano u tekstu Belinde Kikić.

¹³ V. Mario Vargas Ljosa. *Pesma nad pesmama*. Nedeljnik. Beograd, 18. 4. 2019: 11.

¹⁴ Imamo slučajeva “poistovjećivanja pojmova nominalnog pripadnika jedne veroispovesti i stvarnog, aktivnog vernika. Onaj prvi je samo po rođenju upisan kao pravoslavac, pa se po tradiciji i navici tako iskazuje, dok je po ličnom opredeljenju možda ateist, agnostik ili naprosto nezainteresiran. Onaj drugi, pak, prihvata crkvenu dogmu, vjeruje u Boga, redovno dolazi u crkvu da mu se pomoli, zove sveštenike u kuću u svakoj pogodnoj prilici, i slično ... Razlika između jednog i drugog očito je velika.” (Bugarski, 2005: 113)

(u kafić 10,5%); gotovo redovito 17,3% (u kafić 11,1%); i da i ne 17,1% (u kafić 16,1%); vrlo rijetko 18,0% (u kafić 15,5%); gotovo nikad 34,8% (u kafić 47,1%).¹⁵ U nekim krajevima Dalmacije i Hercegovine, muškarci kažu “idem kod crkve”, a žene “idem u crkvu”. Žene su pobožnije, odlaze “u crkvu” moliti se, a muškarci “kod crkve” kako bi ćaskali o ratarskim i drugim temama, dakako i “o politici”.

Naravno da “učestalost odlazaka u crkvu nije pouzdan kriterij za religioznost. Ona može da stoji u korelaciji samo s navikom i običajem, na nekim mestima odlaskom u crkvu iskazuje se čak i jedna manje ili više suptilna prisila grupe”, piše Otfried Höffe (Hefe, 2016: 101). Odlaskom u crkvu nećete postati kršćaninom, niti odlaskom u džamiju muslimanom, kao što nećete stojeći u garaži postati automobil. Broj ljudi koji redovito idu na Facebook stotinama puta je veći od ljudi koji redovito idu u crkvu.

Studenti katolici u 7,1 % slučajeva najmanje jednom tjedno pohađaju crkvu, više puta mjesečno 23,2 %, jedanput mjesečno 10,7 % i samo za Božić, Uskrs 3,6 % (To su tzv. dvodnevni katolici: odlaze u crkvu dva puta godišnje za Božić i Uskrs. Za njih je katoličanstvo “blagdanska pojava”.) i jednom godišnje 1,8 %. Po ovom kriteriju studenti katolici daleko više drže do ovog oblika religijske prakse u odnosu na svoje kolege/ice pravoslavne/ke ili studente muslimane kad je riječ o odlasku u džamiju. Spolna pripadnost pokazuje da 28,3 % studenata jednom tjedno posjećuje crkvu (studentice 13,4 %), “više puta mjesečno” 22,0 % (studentice 14,9 %), “jedanput mjesečno” 6,3 % (studentice 13,4 %). Dakle studenti češće posjećuju crkvu od studentica. Također, studenti tehničkih fakulteta češće odlaze u crkvu u odnosu na studente društvenih nauka. Studenti teologija u 92,1 % slučajeva u hram odlaze najmanje jednom tjedno ili više puta mjesečno, što je bilo i za očekivati.

Ima osoba koje uživaju u tome da budu viđeni kao posjetitelji crkve/džamije, pa u istraživanjima izjavljuju da ih posjećuju češće nego što to zaista čine. Ali, da neki odlaze u hramove radi društvenog statusa smatra 89,3 % studenata katolika (da, velik broj 66,1 % + da, mali broj ljudi 23,2%).

Svaka religija našeg okruženja ima svoj pisani religijski autoritet. Za kršćane, pa i katolike, to je Biblija.¹⁶ Različit je odnos prema pisanom religijskom autoritetu. “Kršćani vjeruju u Isusovu božanstvenost, ali isto tako tvrde

¹⁵ Izvor: “Jutarnji list”, Zagreb, 24. 12. 2012: 4.

¹⁶ “Važno je naglasiti da tri velike monoteističke religije nepravilno nazivamo ‘religijama Knjige’, budući da su budizam, brahmanizam i konfucijanizam takođe religije koje se pozivaju na knjige.” (Eco, 2011: 104)

da su Bibliju napisali ljudi. Židovi vjeruju u svetost Tore koju ljube i prema njoj tijekom bogoslužjenja postupaju s najvećim poštovanjem, ali se njezino autorstvo tradicionalno pripisuje Mojsiju, Proroku koji je, kao uostalom i svi ostali židovski proroci, tek ljudsko biće i kao takav pogrešiv. Muslimani, međutim, vjeruju ne samo u Muhamedovo nadljudsko savršenstvo već i u svetost Kurana kao riječi izravno primljene od Boga.” (Ali, 2016: 85) Bibliju ili samo Novi zavjet posjeduju 89,3 % studenata katolika; neku drugu “svetu knjigu” 3,6 %, nijednu “svetu knjigu” 3,6 %.

Jedno je posjedovati Bibliju u svom domu, a drugo je čitati ju. Studenti katolici izjavljuju da su čitali Bibliju (80,4 %). Koliko često: svaki dan 16,1 %; nekoliko puta tjedno 12,5 %; ponekad 23,2 %; veoma rijetko 23,2 %.

Biblija, pisani izvor židovstva i kršćanstva, sastoji se iz dva dijela. Prvi dio (Stari zavjet) obuhvaća razdoblje prije Krista i sastoji se od četrdeset i šest knjiga. Novi zavjet tretira razdoblje poslije Krista i sastoji se od četiri evanđelja, Djela apostolskih, dvadeset i četiri poslanice i Otkrivenja Ivanovog.¹⁷ Riječ je o jednoj od najčitanijih i najviše prevedenih knjiga. Hebrejske biblijske tekstove (Tora, djela proroka i drugo) kršćani nazivaju Stari zavjet, a židovi Tanah.

Zanimalo nas je znaju li studenti kako se zovu dva dijela od kojih se sastoji Biblija. Studenti katolici znaju 100 % navesti dva dijela od kojih se sastoji Biblija (muslimani 35,5 %, pravoslavni 82,4 %, nisu vjernici 71,9 %).

Kao sociološke indikatore religioznosti ne uzimamo samo odlazak u crkvu, već i druge pokazatelje, osobito one koji se odnose na duhovnost. Neki ne prave razliku između religioznosti i duhovnosti. Drugi povlače jasnu crtu razgraničenja između religije, religioznosti i duhovnosti. Duhovnost je, za njih, vjerovanje u ideje religijskog značenja (Bog, duša, raj, pakao, i sl.), ali pri tom se ne mora gotovo nikakav značaj pridavati organizacijskoj strukturi bilo koje organizirane religije. U načelu, oni odbacuju religijski organizirane zajednice.

“Geslo našeg doba moglo bi glasiti: Religija – da; Bog – ne” (Metz, 2011: 68).¹⁸ Albert Einstein je 3. siječnja 1954. godine pisao filozofu Ericu Gutkindu:

¹⁷ “Dvadeset i sedam knjiga Novog zavjeta, korpus dovršen sredinom drugog stoljeća ... Pisci četiriju evanđelja koja su kasnije pripisana Mateju, Marku, Luki i Ivanu bili su židovski kršćani koji su pisali na grčkom ... Evanđelje po Marku napisano je oko 70. godine, po Mateju i Luki tijekom osamdesetih, po Ivanu krajem devedesetih”, piše Karen Armstrong (2012: 94).

¹⁸ “Slično tome, hiljadama godina ljudi su se služili Bogom da bi objasnili prirodne pojave. Šta uzrokuje sevanje munja? Bog. Šta prosipa kišu s neba? Bog. Kako je nastao život na Zemlji? Bog ga je stvorio. U prethodnih nekoliko vekova naučnici nisu pronašli nikakav empirijski dokaz o postojanju Boga, ali su našli mnogo podrobnija objašnjenja za munje, kišu i nastanak života. Shodno tome, uz izuzetak nekoliko podogranaka filozofije, nijedan članak u recenziranim naučnim časopisima ne uzima za oz-

Riječ bog za mene nije ništa drugo doli izraz ili proizvod ljudske slabosti, Biblija je zbirka plemenitih, ali i dalje primitivnih legendi koje su ipak prilično djetinjaste. “Albert Einstein je govoreći o religiji budućnosti predviđao da će to biti ‘kozmička religija’ koja će nadići osobnog Boga i izbjegavati dogmu i teologiju: ‘ono nedokučivo namu uistinu postoji. Iza tajni prirode skriva se nešto tanko čudno, neopipljivo i neobjašnjivo. Štovanje te sile koja nadilazi sve nama razumljivo moja je religija’ – zaključio je Einstein.”¹⁹

U Boga vjeruje 71% Europljana, pokazalo je istraživanje provedeno u 14 zemalja. Najviše je vjernika u Poljskoj (97%), Rusiji (87%), Austriji (84%), Španjolskoj (80%). Posljednja je Češka sa 37%. U život nakon smrti vjeruje 53% Europljana.²⁰ I 86 % hrvatskih građana vjeruje u postojanje Boga; ¼ Hrvata ide u crkvu jednom tjedno, 43 % jednom mjesečno, 32 % rijetko ili nikad.²¹

Bez Boga se lakše živi, s Bogom se lakše umire. “Jer, bol prethodi svemu. Prvenstveno bogu”, pisao je rumunjski književnik Emil Cioran (Sioran, 2011: 121). Nije jednom kazano da dok ima patnje, ‘ima’ i Boga, nastavlja Cioran (Sioran, 2011: 131). “Neki kineski mislioci i vođe poigravaju se idejama o povratku konfučijanstvu, ali to je uglavnom samo zgodna fasada ... Više od jednog veka pošto ga je Niče proglasio za pokojnog, Bog se izgleda vraća. Samo što je to puka fatamorgana. Bog *jeste* mrtav, jedino je potrebno vremena da se oslobodimo leša.” (Harari, 2018a: 332). “Boga evropske kršćanske tradicije zaista su ubili teolozi, filozofi idealisti i religiozne institucije ... ovu apstraktnu intelektualnu utvaru od Boga koristile su religijske institucije kao strašilo za plašenje i potlačivanje masa religioznoj ideologiji dominantnoj u srednjem veku.” (Janos, 2014: 18)²²

Pojam Boga kojeg susrećemo u zapadnim religijama ne poznaju religije dalekog istoka. Sv. Franjo Ksaverski, stigavši u Japan 1550. prevodio je riječ “Bog” s “Dainči” sve dok nije doznao da to ime označava Budu. Nakon toga je koristio termin Deus, ali je to izazivalo smijeh među slušateljima jer ta riječ

biljno postojanje Boga ... Ista sudbina je zadesila i dušu. Ljudi su hiljadama godina verovali da svi naši postupci i odluke potiču iz duše. U odsustvu bilo kakvih dokaza koji bi ovo verovanje potvrdili, biolozi su odbacili dušu. Kao privatna lica mnogi biolozi i lekari možda i dalje veruju u nju, ali nikada neće o njoj pisati u nekom ozbiljnom naučnom časopisu.” (Harari, 2018a: 147-148)

¹⁹ J.L. O bratskom loncu, u knjizi *Velike lože hrvatske ISIS* – bez bilo kakvih podataka o izdanju.

²⁰ v. U Boga vjeruje 71 posto Europljana, “Jutarnji list”, 21. 2. 2005.

²¹ Istraživanje američkog Pew Research Centera pod nazivom “Religious Belief and National Belonging in Central and Eastern Europa”, objavljeno 2017.

²² Ovdj, na Balkanu, ni Bog nije isti: židovi imaju svog Boga, muslimani svog (zovu ga Allah), katolici svog (zovu ga Krist), pravoslavni svog (zovu ga Hrist). Doživljavaju li ga studenti kao jednog boga u četiri varijante, ili četiri zasebna boga?

na japanskom znači “debela laža”. Kasnije su Japanci koristili riječ “Tenču” - Gospodar neba, a od 1989. godine u prijevodu Biblije su riječ “Bog” preveli s riječju “Kami” (Chouragui, 2005: 214). “Bog postoji jer se ne može dokazati da ne postoji. Bog ne postoji jer se ne može dokazati da postoji. Bog je – igra riječima”, kako zapisa rimsko-njemački car Fridrich II. u XIII stoljeću (Stern, 1993: 26).²³

Istraživanja pokazuju da ima ljudi koji vjeruju u Boga, ali gotovo da nemaju nikakvo religiozno ponašanje. S druge strane postoje oni što imaju religijsko ponašanje, a nemaju vjere u Boga (budisti, ali i ne samo oni).²⁴ U postojanje Boga vjeruje 98,2 % studenata katolika (i 98,1 % studenata Hrvata). Zanimljivo da 2,6 % studenata teologije nije sigurno u postojanje Boga. Studentice nešto više vjeruju u postojanje Boga (90,4%) u odnosu na studente (83,6 %). Što se tiče vjerovanja u postojanje Boga, tu su gotovo izjednačeni studenti društvenih (89,6 %) i tehničkih nauka (87,8 %).

U postojanje duše vjeruje 94,6 % studenata katolika (i 90,4 % studenata Hrvata). U postojanje duše više vjeruju studentice (82,0 %), nego studenti (74,2 %), više vjeruju studenti društvenog usmjerenja (80,2 %) za razliku od studenata tehničkih fakulteta (69,4 %). Tek 2,6 % studenata teologije ne vjeruje u postojanje duše.

Vjera u zagrobni život postoji i u kršćanstvu i islamu, religijama kojima pripada 90,0 % ispitanika.²⁵ U postojanje zagrobnog života vjeruje 82,1 % studenata katolika (i 76,9 % studenata Hrvata). U postojanje zagrobnog života vjeruje 58,2 % studenata društvenog usmjerenja i 44,9 % studenata tehničkog usmjerenja. I ovdje se pojavljuje podatak da 2,6 % studenata teologije ne vjeruje u zagrobni život.

Raj je koncept života poslije smrti kojega zagovaraju gotovo sve religije. U postojanje raja vjeruje 94,6 % studenata katolika (i 92,3 % studenata Hrvata). Studentice više vjeruju u postojanje raja/dženeta (70,9 %) u odnosu na studente (66,7 %); 73,6 % studenata društvenog usmjerenja vjeruje u postojanje raja/dženeta i 57,1 % studenata tehničkog usmjerenja. Zanimljivo, papa Franjo je u pismu koje je uputio La Republica dnevnim novinama (2015), poručio da ateisti ne moraju vjerovati u Boga da bi otišli u raj.

²³ “Volter je rekao: Bog ne postoji, ali nemojte to da kažete mom slugi da me ne bi ubio na spavanju.” (Harari, 2019a: 153)

²⁴ “Središnji lik budizma nije bog nego ljudsko biće, Sidarta Gautama.” (Harari, 2019: 292)

²⁵ “Do XVIII veka religije su smrt i zagrobni život smatrale okosnicom životnog smisla. Počinjući od XVIII veka religije su ... izgubile svako zanimanje za zagrobni život.” (Harari, 2019a: 351).

U postojanje Vraga/Sotone vjeruje 80,4 % studenata katolika (i 76,9 % studenata Hrvata). Među studentima teologije 5,3 % ih je koji ne vjeruju u postojanje vraga/sotone/šejtana.²⁶

U postojanje pakla/džehenema vjeruje 85,7 % studenata katolika (i 82,7 % studenata Hrvata). Nije sigurno u postojanje pakla/džehenema 5,3 % studenata teologije.

U postojanje uskrsnuća vjeruje 87,5 % studenata katolika (i 86,5 % studenata Hrvata). Među studentima teologije 5,3 % je onih koji ne vjeruju u uskrsnuće.

U postojanje grijeha vjeruje 92,9 % studenata katolika (i 90,4 % studenata Hrvata). I u postojanje grijeha više vjeruju studentice (80,0 %) u odnosu na studente (72,3 %).

Ispitanici najmanje vjeruju u uskrsnuće mrtvih²⁷, potom zagrobni život, vraga/sotonu/šejtana itd. Prema gore navedenim indikatorima, studentice su nešto religioznije od studenata. Ali, studenti su nešto informiraniji o strukturi religijskih zajednica i religijskim vodstvima u njima.

Onaj tko zna jedno, ne zna ni jedno, rekao bi Goethe. Ili, onaj tko poznaje samo jednu religiju (u pravilu “svoju”) ne poznaje nijednu. Pored ostalog i zato smo studente pitali koji grad ima izuzetnu važnost i za kršćane i za muslimane i za židove?

Jeruzalem ima posebno važno mjesto u predaji triju monoteističkih religija: židovstvu, kršćanstvu i islamu, što je kroz povijest izazivalo brojne sukobe. To je “sveti grad” za pripadnike navedenih religija. Još za vrijeme cara Davida postao je religijsko središte židovske religije u kojem je čuvan Zavjetni kovčeg (Božji). U njemu se nalazi nekoliko važnih vjerskih znamenitosti kao što su: Brdo hrama i Zid plača (koji su sveti židovima), Bazilika Svetoga groba (sveta kršćanima), te Kupola na stijeni i džamija al-Aksa (sveti muslimanima).

Studenti katolici su dobro informirani da je riječ o Jeruzalemu: točan odgovor znalo ih je 92,9 % (daleko više i od studenata muslimana - 61,8 % i od studenata pravoslavaca - 77,5 %). O tome su informiraniji studenti društvenih nauka (74,0 % ih je znalo točan odgovor, u odnosu na 55,1 % studenata tehničkih nauka).

²⁶ “Ljudi imaju čudesnu sposobnost da gaje protivrečna verovanja. Zato ne bi trebalo da nas iznenađuje što milioni pobožnih hrišćana, muslimana i Jevreja uspevaju istovremeno da veruju i u svemogućeg Boga i u nezavisnog Đavla.” (Harari 2019a: 290)

²⁷ Godine 2006., 80 % Talijana sebe je smatralo katolicima, a 30 % je nazočno na nedjeljnoj misi (U Francuskoj 10 %); 40 % ih nije vjerovalo u uskrsnuće (a to je temelj kršćanske vjere).

Deset zapovijedi ili Dekalog čine temelj židovske i kršćanske vjere. Provjerili smo kod studenata znaju li ih navesti. Pokazalo se da 57,14 % studenata katolika zna navesti Deset zapovijedi (niti jedan musliman, 33,8 % pravoslavnih). Zanimljivo da je tek svaki drugi student teologije (50,0 %) znao točno navesti svih Deset zapovijedi (što znači da ih ne znaju navesti ni svi studenti katoličke i pravoslavne teologije).

Evandjelja (evanđelje - radosna vijest) su važan pisani izvor za katolike (i kršćane uopće).²⁸ Čine ih prve četiri knjige Novog zavjeta²⁹ koje govore o zemaljskom Isusovom životu.³⁰ Od trideset evanđelja, u kanonu su priznata četiri: Matejevo, Markovo, Lukino i Ivanovo/Jovanovo.

Da su Matej, Marko, Luka i Ivan/Jovan pisci četiriju evanđelja znalo je 94,6 % studenata katolika (24,7 % muslimana, 56,3 % pravoslavnih); 44,2 % studenata društvenog usmjerenja i 32,7 % studenata tehničkog usmjerenja, te 86,8 % studenata teologije.

I u odgovoru na ovo pitanje uočljiva je znatno veća informiranost studenata katolika o kršćanstvu, u odnosu na studente pravoslavne.

Važan dio kršćanske religije, kamo spada i katoličanstvo, jeste sedam sakramenata/svetih tajni. Sakrament je kršćanski obred za koji vjernici vjeruju da vodi spasenju. Katolici i pravoslavni priznaju sedam sakramenata (krštenje, potvrda ili krizma, pričest, ispovijed, bolesničko pomazanje, svećeničko ređenje, ženidba), a protestanti samo dva: krštenje i pričest.

Studentima smo u tabeli ponudili deset obrednih aktivnosti od kojih tri ne spadaju u sakramente/svete tajen. Trebali su među odgovorima pronaći ta “tri uljeza”. Da su to obrezanje znaju 100% studenti katolici (78,2 % pravoslavni); misa/liturgija - 67,9 % studenata katolika i tek 16,9 % studenata pravoslavnih. Tek svaki drugi student teologije (50,0 %) zna da misa/liturgija ne spada među sedam svetih sakramenata. Na kraju da tu ne spada ni pomazanje znalo je 66,1 % studenata katolika (27,5 % pravoslavnih). Iznenaduje da samo 57,9 % studenata teologije zna da pomazanje ne spada u sedam svetih sakrame-

²⁸ “Evanđelje nije religija, već samo materijal za njezino stvaranje. Koliko ljudi – toliko religija”, kako piše Ljudmila Ulicka u romanu *Jakovljeve ljestve* (2018: 257).

²⁹ “Nitko ne zna tko su bila četiri evangelista, ali je gotovo sigurno da oni nikad nisu susreli Isusa osobno” (Dawkins, 2007: 93).

³⁰ “... povodom pisaca jevanđelja. Možda je Isus pričao nešto sasvim drugo od onoga što su nam oni prenijeli? (Eco) Po svemu sudeći i jeste. Često zaboravljamo da su najstariji hrišćanski tekstovi koje posjedujemo *Poslanice Pavlove*. Jevanđelja su nastala kasnije. A ličnost Pavla, prvog izumitelja hrišćanstva, izuzetno je složena... Pavle je bio taj koji će hrišćanstvo definitivno odvojiti od judaizma, i koji će prvi početi da se obraća ‘neznabošcima’, odnosno, ne-Jevrejima. On je utemeljitelj vjere.” (Karijer, 2011: 111)

nata. I kod ovog pitanja uočljive su velike razlike među studentima kršćanima (katolicima i pravoslavcima) o poznavanju ovog elementa svoje religije.

Veliki raskol u kršćanstvu nastao je 1054. godine kada se Rimsk crkva proglasila katoličkom (grčki katholu – sveopći), a Carigradska i one koje su je podržale (Aleksandrijska, Antiohijska, Jeruzalemska) ortodoksnom (grčki orto doxa – pravovjerni). Od tada traju međusobna optuživanja za herezu, što je stvaralo (i još uvijek stvara) napetosti među katolicima i pravoslavcima.³¹ Pitali smo studente: Da li vam je poznato koje godine se kršćanstvo podijelilo na zapadno (katoličko) i istočno (pravoslavno)? Točan odgovor znalo je 75,0 % studenata katolika (i 78,2 % pravoslavnih). Ovo je jedno od rijetkih pitanja o kojem su studenti pravoslavni iskazali veću informiranost u odnosu na studente katolike (+ 3,2 %).

Među svećenstvom Katoličke Crkve u Bosni i Hercegovini djeluje nekoliko redovničkih zajednica. Od njih franjevci u Bosni i Hercegovini imaju najdužu tradiciju: tu su od trinaestog stoljeća. Svakako da su, kada je riječ o Bosni i Hercegovini, najpoznatija katolička redovnička zajednica. Tako smo pretpostavljali. Na opće iznenađenje, to zna samo 14,83 % ispitanika (Bilo je i ovdje čudnih odgovora: biskupija, HDZ, katedrala...). Čak se ni studenti katolici ne mogu pohvaliti znanjem o franjevačkoj zajednici. Da je to najpoznatija od katoličkih redovničkih zajednica u Bosni i Hercegovini, znalo je 59,0 % studenata katolika. Točan odgovor znalo je 15,8 % studenata društvenih nauka i 4,1 % studenata tehničkog usmjerenja, te 52,5 % studenata teologije (podsjećamo da je u kontrolnoj grupi bilo 48,6 % studenata katoličkih teologija).

U Bosni i Hercegovini ima više samostana u kojima franjevci čuvaju ogromno kulturno blago (knjižnice, muzeji, umjetničke galerije...). Često se o tome piše i u medijima. Provjerili smo među studentima znaju li tko upravlja samostanom. Da samostanom upravlja gvardijan znalo je tek 18,6 % ispitanika.³² Nešto više je to poznato studentima katolicima: 57,1 % ih je znalo točan odgovor. Točan odgovor dalo je 19,8 % studenata društvenih i 8,2 % studenata tehničkih nauka, te 71,1 % studenata teologije.

Zanimalo nas je znaju li ispitanici kojim se međusobnim pozdravom pozdravljaju pripadnici religijskih zajednica u Bosni i Hercegovini. Da je "Hvaljen Isus i Marija" pozdrav među katolicima, znalo je 81,4 % studenata.

³¹ "Religija, umesto da zbližava ljude, postala je činilac razlaza: hrišćanstvo se podelilo na suprotstavljene konfesije koje jedna drugoj ljubomorno spore pravo da su autentični izraz hrišćanske istine." (Remond, 2017: 29)

³² Najviše ih je (55,3 %) odabralo odgovor "Ne znam", 7,4 % upravlja provincijom, a 6,4 % župom.

Najviše studenti katolici: njih 96,4 %. To je znalo 84,0 % studenata društvenih i 57,1 % studenata tehničkih nauka, te 94,7 % studenata teologije.

Koliko studenti katolici poznaju nazive religijskih vođa u Katoličkoj Crkvi? Da je župnik religijski vođa u katoličkoj crkvi zna 85,7 % studenata katolika, da tu spada biskup zna ih 82,1 %. To je poznato i za 84,2 % studenata teologije. Da je papa religijski vođa u Katoličkoj crkvi zna 89,3 % studenata katolika i 81,6 % studenata teologije.

Poznavanje religije svojih susjeda

a) Poznavanje židovske religije

Rekli smo da je Talmud pisani religijski izvor u židovskoj religiji. Da li studenti katolici u svom domu imaju taj izvor učenja svojih susjeda židova? Tek ih 7,1 % izjavljuje da posjeduju Talmud. Znatno više ih izjavljuje da su ga čitali – 54 %. Nismo imali kontrolna pitanja kojima bismo to provjerili.³³

Bilo bi za očekivati da polaznike vjeronauke poučavaju o osnovnim pitanjima iz povijesti židovske religije u Bosni i Hercegovini. Pitali smo studente, a gotovo su svi pohađali vjeronauku, da li znaju iz koje zemlje su u Bosnu i Hercegovinu, stigli Sefardi (židovi) nakon progona? Prisjetimo se da se veliki progon židova iz Španjolske dogodio 1492. godine. Dio ih je našao utočište u Grčkoj. Tako su, nakon 1493. godine, iz Soluna (nešto i preko Dubrovnika) došli u Sarajevo gdje su se nastanili u zasebnoj četvrti. Sefard je židovski izraz za Iberijski poluotok i po njemu su židovi iz Španjolske dobili naziv. Njeguju “ladino” jezik – jezik španjolskih, sefardskih židova. Da su židovi u Bosnu i Hercegovinu došli iz Španjolske znalo je tek 26,8 % studenata katolika (i 63,2 % studenata teologije).

Prema židovskom nauku, Bog se ukazao Mojsiju na gori Sinaj i priopćio mu Deset zapovijedi. Riječ je o religijsko-moralnim zapovijedima koje iskazuju etičke i socijalne zabrane (nisu li one temeljni dio i kršćanskog morala?). Taj podatak znalo je 87,5 % studenata katolika.

Pripovjedački elementi Talmuda (molitve i obredi) koji se čitaju prve dvije večeri Pesaha sadržani su u Haggadi. Haggadah na židovskom znači – obznaniti ili pričati priču. Po bogatoj ilustraciji ističe se Sarajevska Haggadah iz XIV. stoljeća, napisana u Španjolskoj. Nastala je negdje u sjevernoj Španjolskoj, u drugoj polovici 14. stoljeća, dakle poslije 1350. godine. Da

³³ Mada u odgovoru na pitanje “Posjedujete li neku od ‘svetih knjiga’ u svom domu, samo je 3,6 % studenata katolika odgovorilo da posjeduje “neku drugu svetu knjigu”.

se židovi za blagdana Pesah služe Haggadom znalo je tek 21,4 % studenata katolika.

A što je Pesah? To je obiteljski blagdan. Svetkuje se noću, o uštapu proljetne ravnodnevice, 14. dana mjeseca abiba. Tim blagdanom evocira se prelazak židova iz egipatskog ropstva u obećanu zemlju Kanaan pod Mojsijevim vodstvom. Tim povodom jedu se tradicionalna jela, pjevaju pjesme i pripovijeda o izbavljenju iz Egipta. Pesah je jedan od tri hodočasna praznika kada svi židovi koji imaju mogućnost, hodočaste u Jeruzalem. Provjerili smo koliko studenti znaju da je Pesah židovski blagdan u čast izlaska iz egipatskog ropstva. To je znalo 75,0 % studenata katolika; 30,4 % studenata društvenih nauka za razliku od 10,2 % studenata tehničkih nauka, te 86,8 % studenata teologije.

Židovima na sabat (subotu), koji počinje u petak nakon “zalaska” Sunca i traje do subote nakon “zalaska” Sunca, nije dopušteno paljenje vatre, upotreba novca, telefoniranje, vožnja automobilom, kuhanje, paljenje svjetla, itd. Da im nije dozvoljeno paliti svjetlo zna 7,1 % studenata katolika; spremati hranu 19,6 %; zabranjeno voziti automobil 12,5 %; da ne smiju koristiti telefon 12,5 %.

Da u religijskim tradicijama na području Bosne i Hercegovine obred obrezanja³⁴ (pored muslimana) prakticiraju i židovi znalo je 44,7 % ispitanika. Iznenadjuće je da tako mali broj ispitanika zna da je obrezanje obveza u židovskoj religiji, kao i to da 5,6 % ispitanika smatra da je to obredna praksa katolika i 2,8 % pravoslavnih. Da taj obred prakticiraju i židovi znalo je 76,8 % studenata katolika (Točan odgovor znalo je 89,5 % studenata teologije).

Da se pripadnici židovske religije za bogoslužjenje okupljaju u hramu koji se zove sinagoga zna tek 51,90 % ispitanika. Među upisanim odgovorima bilo je i “bisera” da je to “Đurđevdan”, “Katedrala”, “Tora”, “Zid plača”. Da je sinagoga židovski hram zna 64,3 % studenata katolika; 54,5 % studenata društvenih nauka; 28,6 % studenata tehničkih, te 76,4 % studenata teologije.

Još je porazniji podatak da samo 34,47 % ispitanika zna da je Davidov znak (šestokraka zvijezda) simbol židovske religije. I ovdje je, među slobodnim odgovorima, bilo “bisera” koje valja zabilježiti: “Apokrif”, “Buda”, “križ”, “menora”, “petokraka”, “svastika”, itd. Da je Davidov znak simbol židovske religije zna 48,3 % studenata katolika (71,0 % studenata teologije).

Da se pripadnici židovske religije međusobno pozdravljaju sa “Šalom” zna 89,3 % studenta katolika. Također, 78,6 % ih zna da je rabin naziv religijskog vođe u židovskoj religiji.

³⁴ “Klasični izvori slažu se u tome da se obrezivanje prvo pojavilo kod Egipćana i Etiopljana te se otuda proširilo u druge dijelove Bliskog istoka sve do Kolhide na Crnom moru.” (Assmann, 2010: 255)

Stari sporovi između kršćana i židova kao da su potisnuti, osobito, kad je riječ o rimokatolicima, nakon II vatikanskog koncila. Kao da su prevaziđene negativne percepcije kršćana o židovima (i obratno). Od polemika prešlo se na dijalog (odustalo se od interpretacija o židovskoj krivnji za Isusovo raspeće).³⁵

Zamolili smo ispitanike da naznače koje osobine - od navedenih 24 - odlikuju pripadnike različit religijskih zajednica u Bosni i Hercegovini. Navodimo deset karakteristika za pripadnike židovske konfesije koje su najčešće navodili studenti katolici: ispitanici ih doživljavaju kao vrijedne (16,1 %), škrtim (14,3 %), nepristupačnim (10,7 %), inteligentnim (8,9 %), snalažljivim (8,9 %), konzervativnim (8,9 %), prevrtljivim (7,1 %), tolerantnim (7,1 %), privrženim obitelji (5,4 %), impulzivnim (5,4 %).

Također 58,9 % ih izjavljuje da ih poštuje, 32,1 % “nemam ništa protiv njih”, “ne volim ih” 3,6 %.

Što na kraju reći o poznavanju židovske religije među studentima katolicima?³⁶ Ako kao kriterij uzmemo odgovore na pitanja iz koje su zemlje židovi stigli u Bosnu i Hercegovinu, znanje o Haggadi, što je židovima zabranjeno raditi na sabat, koji je simbol židovske religije, kao i izbor osobina o židovima, možemo reći da je to znanje iznenađujuće slabo.³⁷ Nešto se bolji dojam dobiva ako promatramo odgovore na pitanja kome je Bog objavio Deset zapovijedi, što židovi obilježavaju na blagdan Pesah, da su zadržali obred obrezanja i kako se međusobno pozdravljaju. No, to samo donekle ublažava prethodnu ocjenu.

b) Poznavanje islama

U Bosni i Hercegovini, prema popisu stanovništva iz 2013. godine, pripadnici islama, muslimani, čine 50,7 % njene populacije. U Federaciji čak 71,28 % stanovništva. A i katolici su, uglavnom, skoncentrirani na području Federacije (22,10 % stanovnika Federacije). Samo 2,35 katolika (od njih 15,19 %) živi u Republici Srpskoj. Ovi podaci upućuju na zaključak da bi studenti katolici trebali poznavati islam i bolje od ostalih religija (konfesija) u Bosni i Hercegovini. Da li je to tako? Slijedimo pokazatelje koji bi nas mogli dovesti do valjanog odgovora.

³⁵ “... istinsku vrednost ljudi treba prosuđivati prema njihovom ponašanju, a ne prema religijskoj pripadnosti”, piše Harari (Harari, 2019: 88).

³⁶ “Židovska je religije bliska našoj, isto kao i muslimanska, isti su kamenčići u mozaiku, treba ih samo znati poslagati”, piše Olga Tokarczuk u romanu *Knjige Jakubove* (2019: 529).

³⁷ “... sumnjiva religija. Zašto sumnjiva? Jer je previše bliska. Iste Knjige, Mojsije, Abraham, Izak na kamenu pod očevim nožem, Noa i njegova Arka, sve isto ...” (Tokarczuk, 2019: 600).

Kur'an je sveta Knjiga za muslimane, osnovni pisani izvor njihovog naučavanja. Onaj tko želi znati osnove o islamu morao bi ponajprije upoznati se s Kur'anom. Istraživanje je pokazalo da tek 17,9 % studenata katolika izjavljuje kako u kući posjeduju Kur'an (i 47,4 % studenata teologije izjavljuje da posjeduju Kur'an). Nešto veći postotak (25,0 %) ih izjavljuje da je i čitalo Kur'an.³⁸

Kur'an je podijeljen na poglavlja koja se nazivaju sure. Ima ih 114. Njihov redosljed nije kronološki. Duže su na početku, a kraće na kraju Knjige. Tek svaki treći student (33,67 %) je znao navesti kako se nazivaju poglavlja koja sačinjavaju Kur'an. Ni studenti katolici se ne mogu pohvaliti kako im je to poznato – tek ih je 26,8 % znalo da su to sure.

Je li molitva “temeljni” izraz religijskog osjećanja. Vjernici se, tijekom molitve, licem okreću prema “svetom mjestu” (često mjestu začetka te religije). Molitva može biti jutarnja, podnevna, večernja...; osobna i grupna. Položaj tijela pri molitvi može biti različit: stojeći, klečeći, čučajući, čelom dodirujući zemlju, itd. U početku su u islamu bile obvezatne dvije molitve (ujutro i uvečer). Kasnije je uvedena obveza pet molitvi tijekom dana. Prva jutarnja molitva je sabah, potom podne, ikindija, akšam i jacija – posljednja molitva dva sata nakon “zalaska” Sunca. Da jacija označava jednu od pet dnevnih molitvi muslimana zna ukupno 36,5 % studenata; 10,0 % studenata katolika. Točan odgovor je znalo 31,6 % (ili 12) studenata teologije. Ako imamo u vidu da je u kontrolnoj grupi bilo deset studenata Fakulteta islamskih nauka, onda možemo zaključiti da je katastrofalno slabo znanje studenata katoličkih i pravoslavne teologije o pet dnevnih molitvi kod muslimana.

Kad je riječ o religijskim zajednicama u Bosni i Hercegovini treba imati u vidu da je riječ o zamišljenim zajednicama koje okupljaju na stotine stanovnika Bosne i Hercegovine od kojih se gotovo svi međusobno ne poznaju, ali “zamišljaju” da se poznaju. Ma koliko svećenici i sveštenici pokušavali graditi svijest o zajednici, imami o tome kako su svi muslimani braća, ipak riječ je o zamišljenim zajednicama. Svaka religijska zajednica ima svoje vodstvo – najniže, srednjeg i najvišeg ranga. Tako Islamsku zajednicu predvodi reisu-l-ulema. Muftija predvodi vjernike s područja muftiluka. Imam je najniže zvanje u islamskoj zajednici i predvodi vjernike najniže organizacijske jedinice – džemata. Naveli smo u upitniku nazive muftija, imam i reisu-l-ulema i zamolili studente da ih poredaju po rangu kojeg zauzimaju u Islamskoj zajednici. Da je reisu-l-ulema prva ličnost u hijerarhiji Islamske

³⁸ Pogledati napomenu u fusnoti 28.

zajednice zna 53,6 % studenata katolika; muftija druga zna 51,8 %; imam treća 48,2 %.

Studenti teologija ne mogu se baš mnogo pohvaliti o poznavanju hijerarhije religijskih vođa u Islamskoj zajednici. Da je reisu-l-ulema na prvom mjestu navelo je 71,1 ispitanika, muftija na drugom 78,9 %, a imam na trećem mjestu 68,4 %.

Svaka religijska zajednica u Bosni i Hercegovini ima svoj kalendar³⁹: židovi imaju svoj židovski kalendar, katolici gregorijanski, pravoslavni julijski. Muslimani imaju hidžretski lunarni kalendar, te se blagdani “kreću”, “pomjeraju” kroz godišnja doba. Godine su se počele računati od 622 kad je, po islamskoj predaji, Muhamed prešao iz Meke u Medinu. Zanimljivo da je Saudijska Arabija 2016. odbacila lunarni u korist gregorijanskog kalendara koji se koristi u većini zemalja svijeta. Odluku je odobrio kralj Salman zbog bolje poslovne prakse.⁴⁰

Da muslimani svoj kalendar računaju od 622 godine znalo je tek 15,0 % ispitanika. Studenti katolici su se pokazali nešto informiraniji od ostalih - 26,8 % ih je znalo taj podatak (Samo je 39,5 % studenata teologije znalo točan odgovor).

Bajram je veliki vjerski blagdan u islamu. Tijekom godine postoji Ramazanski bajram (traje tri dana), a slavi se nakon ramazanskog posta i Kurban-bajram (traje četiri dana) kada se prinosi žrtva – kurban. U Bosni i Hercegovini se tradicionalno obilježavaju oba Bajrama te ne iznenađuje da je 94 % ispitanika znalo točan odgovor na pitanje koja su dva “Najpoznatija praznika/blagdana kod muslimana?”⁴¹ Da su dva najpoznatija blagdana kod muslimana Ramazanski bajram (91,1% studenata katolika to navodi) i Kurban-bajram (87,5% studenata katolika to zna).

Svečana skupna podnevna molitva petkom u džamiji naziva se džuma. Ona ne može biti individualna i ne obavlja se izvan džamije. U njoj imam uči hutbu vjerskog ili moralnog karaktera. Svaki slobodan i odrastao muškarac dužan je poći na džumu. Ona je valjana ako su joj nazočne najmanje tri odrasle muške osobe. Koliko je studentima katolicima poznato da njihovi sugrađani muslimani petkom idu na džumu (kao što oni nedjeljom idu na misu)? To je znalo 60,8 % studenata katolika.

³⁹ “Uz sjećanje, kalendar je još jedna važna institucija vremena. Kalendar je čovjekovo sidro u vremenu”, piše Miljenko Jergović (Jergović, 2015: 41).

⁴⁰ v. “Oslobođenje”, Sarajevo, 4. 10. 2016: 64.

⁴¹ “U Egiptu se Prorokov rođendan slavi kao jedna vrsta islamskog Božića...To je u Egiptu najveći vjerski pučki blagdan. Slično je i u Pakistanu” (Kuschel, 2011: 30).

Obrezanje (u islamu se zove sunet) je jedan od prastarih običaja uvođenja u novo životno doba. U religijskim tradicijama na području Bosne i Hercegovine prakticiraju ga muslimani i židovi. Podatak da je obred obrezanja zadržan kod muslimana znalo je 89,3 % studenata katolika.

Između više ponuđenih odgovora, ispitanike smo zamolili, da zaokruže pet odgovora koji predstavljaju pet osnovnih načela koje mora poštovati i živjeti svaki musliman. Koliko je to poznato studentima katolicima? Oni znaju da među pet osnovnih načela koje mora poštovati svaki musliman spada šehadet – ispovijedanje vjere (53,6 %), namaz ili molitva (73,2 %), post (67,9 %), zekat (44,6 %) i hadž (62,5 %).

Svaka religija, pa i islam, ima svoj simbol. Iznenađenje je da je samo 14,83 % ispitanika znalo da je polumjesec sa zvijezdom simbol islama (osobito s obzirom da 50,3 % ispitanika se opredijelilo kao muslimani). Najveći broj ispitanika je odgovorio da je simbol islama mjesec i zvijezda (46,89 %). Bilo je tu i odgovora poput onih da je simbol islama džamija, Kur'an, monoteizam... Da su polumjesec i zvijezda simbol islama znalo je 32,2 % studenata katolika; 20,1 % studenata i 13,0 % studentica znalo je da su polumjesec i zvijezda simbol islama, te 28,9 % studenata teologije (praktično toliko je bilo u kontrolnoj grupi studenata Fakulteta islamskih nauka).

Da je zekat obvezni milodar kod muslimana zna 33,9 % studenata (Točan odgovor znao je i svaki drugi student teologije - 50,0 %).

Zanimalo nas je znaju li studenti katolici kojim se međusobnim pozdravom pozdravljaju muslimani. Da je "Es-selamu alejkum" ("Mir i spas vam želim") pozdrav među muslimanima zna 92,9 % studenata katolika.

Na pitanje da navedu nazive religijske zajednice kojoj pripadaju sljedeće religijske vođe, da je reisu-l-ulema religijski vođa u Islamskoj zajednici znalo je 76,8 % studenata katolika, kao i muftija - 82,1 %.

Navedimo i osobine koje, po mišljenju studenata katolika, odlikuju muslimane?

Od dvadeset i četiri osobine koje smo ponudili u upitniku, studenti katolici su izdvojili sljedećih deset koje, prema njihovom mišljenju, odlikuju muslimane: neobrazovani (28,6 %), primitivni (25,0 %), ekstremni nacionalisti (23,2 %), ratoborni (23,2 %), konzervativni (21,4 %), veoma religiozni (16,1 %), prevrtljivi (16,1 %), naivni (16,1 %), nepristupačni (14,3 %), praznovjerni (12,5 %).

A na pitanje da iznesu svoje mišljenje o muslimanima 60,7 % studenata katolika izjavljuje "poštujem ih" (66,5 % studenata muslimana njih), "nemam

ništa protiv njih“ 17,9 %, “ne volim ih” 21,4 % (njih ne voli 2,4 % studenata muslimana).⁴²

Otkud ovakvi stavovi studenata katolika prema muslimana? Je li to rezultat ratnih (a i poratnih) događanja na području Hercegovačko-neretvanskog kantona⁴³ (Iz tog kantona su najvećim dijelom studenti katolici)? Na to kakvu će pojedinac sliku o Drugom kreirati utječe ne samo razina obrazovanja već i sredina u kojoj živi, iskustvo, kao i političke orijentacije. Ako su ovo vrijednosni sudovi o muslimanima najobrazovanijeg dijela omladine, što se tek krije u srcima onih manje obrazovanih? I tko snosi za to moralnu odgovornost? Roditelji, učitelji, vjeroučitelji, nastavnici, profesori – svi.

S muslimanom mogu biti: drug/arica izjavljuje 67,9 % studenata katolika; susjed/komšija 55,4 %; imati ga za šefa 37,5 %; imati ga kao poslovnog partnera 50,0 %; kao nastavnika svoje djece 37,5 %; kao kućnog prijatelja 55,4 %; a imati ga za zeta/snahu 16,1 %.

Što na kraju reći o poznavanju islama među studentima katolicima. Ako pogledamo odgovore o posjedovanju i čitanju Kurʿana; poznavanju naziva poglavlja Kurʿana; nazivu dnevnih molitvi kod muslimana; od koje godine se računa islamski kalendar; poznavanje simbola islama i propisane milostinje – možemo reći da je poznavanje islama među studentima katolicima apsolutno nezadovoljavajuće (bez obzira na relativno dobro poznavanje religijskih vođa u Islamskoj zajednici, blagdana koje slave muslimani, džume, obrezanja i muslimanskog pozdrava).

c) Poznavanje pravoslavlja

Katoličanstvo i pravoslavlje su dva ogranka iste religije – kršćanstva. To znači veliku podudarnost u njihovom naučavanju i etičkim porukama. Isto tako to znači da je poznavanje niza pitanja iz domena kršćanstva zajedničko i za pravoslavne i za katolike (“Oče naš” kao najznačajnija molitva; Uskrs/Vaskrs i Božić kao glavni blagdani u pravoslavlju i katoličanstvu; križ kao simbol; odlazak nedjeljom na misu/bogoslužjenje; Biblija kao pisani religijski autoritet; sedam sakramenata/svetih tajni; Deset zapovijedi; tko su

⁴² Napomena: Trebalo bi uzeti u obzir i frekvencije: 6 muslimana ne voli katolike, a 12 katolika ne voli muslimane. Broj katolika koji su odgovorili na ovo pitanje je 56, a broj muslimana 235. Međutim, ne možemo reći da je broj u postotcima u pola veći, već je ovih 6 ispitanika 21,4 %, a ovih 12 je 2,4 % ispitanika.

⁴³ “U povijesti nisu rijetka vremena u kojima se javni prostor pomračí... Oni koji su živjeli u takvim vremenima i koje su ona formirala vjerojatno su uvijek naginjali preziranju, maksimalnom ignoriranju, čak i preskakanju svijeta i javnosti i posezanju, takoreći, iza njih ... kako bi se uzajamno razumjeli sa svojim bližnjima ne obazirući se na svijet između njih.” (Arendt, 2019: 19)

autori evanđelja; kada je nastao raskol na istočno i zapadno kršćanstvo...). O njihovom poznavanju među studentima katolicima već smo pisali. Ipak postoje i neke razlike među katolicima i pravoslavcima: u kalendaru vjerskih blagdana; načinu života, nazivima i odijevanju religijskih vođa i sl.

Provjerili smo koliko studenti katolici poznaju te razlike. Jedna od njih, iz područja blagdana, je svakako krsna slava.⁴⁴ To je pravoslavni blagdan posvećen zaštitniku obitelji. Od pravoslavaca slave je Srbi, Crnogorci i Makedonci. Održavaju je izravni muški potomci. Zanimljivo da su u Boki Kotorskoj, u XX. stoljeću, živjeli Srbi-katolici koji su slavili slavu kao i pravoslavni. Pretpostavlja se da je riječ o Srbima-pravoslavcima koji su pod pritiskom venecijanskih vlasti prešli na katoličanstvo, ali se nisu htjeli odreći svoje obiteljske slave. Pored njih, krsna slava se obilježavala i kod katolika u Albaniji, na Kosovu (Janjevo i Letnica). U postsocijalizmu je “obnovljena” proslava krsne slave.⁴⁵ Da je danas slave pravoslavni zna 89,3 % studenata katolika; 73,8 % studenata društvenih; 61,2 % studenata tehničkih nauka; 84,2 % studenata teologije.

Ni pravoslavni svećenici, kao ni katolički, ne mogu se ženiti. Naime, svećenički kandidati su dužni, prije hirotonije ili rukopoloženja za svećenika, oženiti se (u slučaju smrti supruge, ne mogu se drugi put oženiti). Dakle, mogu se oženiti dok su svećenički kandidati, ali ne kao i svećenici. Celibat je ostao samo kod redovnika, monaha, koji žive u manastirima. Da manastirima upravlja iguman znalo je ukupno 31,3 % ispitanika.⁴⁶ Studenti katolici su iznad tog prosjeka: 46,4 % ih je znalo točan odgovor kao i 32,7 % studenata društvenih; 18,4 % tehničkih nauka, te 68,4 % studenata teologije.

Da je “Pomoz Bog” pozdrav među pravoslavcima zna 85,7 % studenata katolika; 77,8 % studenata društvenih nauka; 51,0 % studenata tehničkih nauka, te 94,7 % studenata teologije.

Kojih deset osobina – od navedenih 24 – su izdvojili studenti katolici da odlikuju pripadnike pravoslavlja: ekstremni nacionalisti (12,5 %), duhoviti (14,3 %), prevrtljivi (10,7 %), naivni (8,9 %), impulzivni (8,9 %), temperamentni (8,9 %), muzikalni (7,1 %), snalažljivi (7,1 %), tolerantni (5,4%), koristoljubivi (5,4 %).

Pa ipak, 69,6 % studenata katolika izjavljuje da poštuje pravoslavne (studenti pravoslavni katolike 50,7 %), da “nemaju ništa protiv njih” 26,8 %, “ne volim ih” 3,6 % (6,3 % studenata pravoslavnih ne voli katolike).

⁴⁴ “Novembar je mesec *slava*, koje počinju krajem oktobra i završavaju posle Srpske nove godine, januara meseca. Nema vremena da se radi: ili praviš slavu, ili odlaziš nekome na slavu.” (Komac, 2012: 550)

⁴⁵ “Zaustavljena je obnova religioznosti u našoj crkvi. Narod se vraća krsnoj slavi, paljenju badnjaka, daćama na pogrebima, ali ne i pravom verovanju” (Ekmečić, 2018: 184).

⁴⁶ Najviše ih je (48,9 %) odgovorilo “Ne znam”, 5,2 % da upravlja episkopijom i 4,0 % parohijom.

Da s pravoslavnim: mogu biti drug/arica izjavljuje 82,1 % studenata katolika; susjed/komšija 73,2 %; može ga imati za šefa 58,9 %; kao nastavnika svoje djece 51,8 %; kao kućnog prijatelja 71,4%; imati za zeta/snahu 21,4 %.

Kada je riječ o nazivima religijskih vođa koji pripadaju pravoslavlju 48,2 % studenata katolika zna da su to nazivi paroh; vladika - 58,9 % (čak više nego studenti pravoslavni – 57,7 %); mitropolit - 51,8 %; patrijarh – 58,9 %.

d) Poznavanje ostalih religija

Pored pravoslavne, islamske, židovske i katoličke vjerske zajednice, ispitanici su najčešće spominjali da u Bosni i Hercegovini djeluju jehovini svjedoci, evangelisti i baptisti. Zanimljivo je da ih je 3,2 % navelo i ateiste kao pripadnike vjerske zajednice. Studenti katolici su naveli baptiste, evangeliste, jehovine svjedoke, Hare-Krišna, grkokatolike (zanimljivo nisu naveli starokatolike). Oni koji kažu “nisam vjernik” navodili su jehovine svjedoke. Kod sviju je bilo navođeno religijskih grupa koje nisu ni prisutne u Bosni i Hercegovini.

Zanimalo nas je mišljenje ispitanika o odnosu prema pripadnicima sljedbi/sekti i novih religijskih pokreta. Da pripadnicima sljedbi i novih religijskih pokreta treba onemogućiti djelovanje smatra 42,9 % studenata katolika; nešto su odlučniji u stavu da ih treba onemogućiti u djelovanju studenti društvenih nauka (34,0 %) u odnosu na studente tehničkog usmjerenja (28,6 %); onemogućilo bi ih u djelovanju 42,1 % studenata teologije; da treba ograničiti njihova vjerska prava smatra 19,6 % studenata katolika; 11,6 % studenata društvenih nauka; 8,2 % studenata tehničkih nauka; 18,4 % studenata teologije; osigurati im iste slobode kao i pripadnicima drugih religijskih zajednica kaže 16,7 % studenata katolika; 13,2 % studenata teologije.

Inače, 17,9 % studenata katolika izjavljuje da poštuje pripadnike sljedbi, 46,4 % nema ništa protiv njih, ali ih ne voli 21,4 % i čak mrzi 3,6 %.

Što studenti katolici misle o ateistima?

Prema popisu stanovništva Bosne i Hercegovine iz 2013. godine, ateista i agnostika bilo je ukupno 38.669 ili 1,09 %. U Republici Srpskoj ih je bilo 0,4 %, u Federaciji 1,39 %. Prema popisu iz 1991. godine ateista je bilo 5,73 %. Tako, dok u svijetu raste broj ateista i nereligioznih⁴⁷, u Bosni i Hercegovini opada. U našem istraživanju 6,4 % ispitanika se izjasnilo da “nisu vjernici”. Među njima ima zasigurno ateista, agnostika, indiferentnih...

⁴⁷ “Brojke ateista i nereligioznih približavaju se 16 % svjetske populacije. To znači da postoji 1.1 milijardu nereligioznih ljudskih bića, što je malo manje od ukupnog zbroja svih budista i hinduista” (Volf, 2017: 99).

Pošto su ih studenti (i katolici i muslimani i pravoslavni) naveli kao “religiju” koja postoji u Bosni i Hercegovini, zanimalo nas je što oni misle o ateistima. Izenadilo nas je otkud su date tako loše karakteristike ateistima kad ih u društvu (prema popisu stanovništva iz 2013. godine) ima svega 1,09 % i u javnosti se uopće ne oglašavaju.

Ateisti su za studente katolike: praznovjerni (17,9 %), naivni (12,5 %), koristoljubivi (10,7 %), nepristupačni (7,1 %), neobrazovani (7,1 %), lukavi (7,1 %), materijalisti (7,1 %), primitivni (5,4 %), škrti (5,4 %), i iznenađujuće – veoma religiozni 5,4 % (znaju li ovih 5,4 % studenata katolika uopće što znači riječ ateista?).

Inače, ateiste i agnostike poštuje 35,1 % ispitanika, nemaju ništa protiv njih 36,5 %, ne vole ih 18,8 % i 0,2 % ih mrzi.

Ne vole ih ili mrze 21,3 % studenata društvenih nauka i 24,4 % studenata tehničkih nauka. Otkud to? Zašto? Tko je kod njih izgradio i kakvu sliku o ateistima? Sve su to pitanja za neka druga istraživanja.

Kakav odnos prema njima imaju studenti katolici? Sa ateistom/agnostikom mogu biti: drug/arica 50,0 % (58,0 % studenata društvenih i 42,9 % studenata tehničkih usmjerenja, te 52,6 % studenata teologije); imati za susjeda/komšiju 50,0 % (57,3 % studenata društvenog i 38,8 % tehničkog usmjerenja, te 57,2 % studenata teologije); imati za šefa 37,5 % (48,2 % studenata društvenog i 34,7 % tehničkog usmjerenja); imati za poslovnog partnera 51,8 % (53,6 % studenata društvenog i 42,9% tehničkog usmjerenja); za nastavnika svoje djece 35,7 % (46,9 % studenata društvenog i 36,7 % tehničkog usmjerenja, te 34,2 % studenata teologije); za kućnog prijatelja 44,6 % (48,4 % studenti društvenog i 38,8 % oni tehničkog usmjerenja, te 42,1 % studenata teologije); za zeta/snahu 16,1 % (32,9 % studenata društvenog i 28,6 % onih tehničkog usmjerenja, te 15,8 % studenata teologije). Od 58,0 % studenata katolika koji bi mogli imati ateistu za druga/ricu, postotak se smanjio na 16,1 % ispitanika koji bi imali ateistu za zeta/snahu. Naravno, ovo su samo stavovi o zamišljenoj situaciji. Kad bi se u stvarnosti našli u takvoj situaciji pitanje je bi li procent bio još niži.

Inače, ispitanici koju su se samoodredili da nisu vjernici pokazali su se informiranijim u mnogim pitanjima o religijama u odnosu na studente muslimana i studente pravoslavne, a u nekim pitanjima i od studenata katolika.⁴⁸

⁴⁸ Bolje su od studenata muslimana i od studenata pravoslavnih znali navesti koje religije spadaju u abrahamske (40,6 % ih); više od studenata muslimana su znali koja je najrasprostranjenija kršćanska molitva (78,1 %) i koji je najvažniji kršćanski blagdan (37,5 %); da je križ simbol kršćanstva poznatije im je nego studentima muslimanima (87,5 %); znaju više od studenata muslimana (35,5%) da se Biblija sastoji od Starog i Novog zavjeta (71,9 %); da Jeruzalem ima izuzetnu važnost za pripadnike sve tri

Otkud to kad nisu pohađali vjeronauku, ili su, možda pohađali kulturu religija (koja se izvodi u nekim školama)? U upitniku nismo imali pitanja koja bi nam dala na to odgovor.

Pokazatelji (ne) uvažavanja različitosti

Hram neke druge vjeroispovijesti posjetilo je 28,6 % studenata katolika kao gost, 16,1 % iz radoznalosti, 21,4 % kao turisti (ukupno 66,1 %). Neusporedivo je više studenata društvenog usmjerenja (65,6 %) posjetilo hram neke druge vjeroispovijesti u odnosu na studente tehničkog usmjerenja (36,8 %), i 81,6 % studenata teologija posjetilo je hram neke druge religijske zajednice.

Na pitanje “Da li Vam je poznato da je pripadnik druge vjerske zajednice posjetio vjerski objekt Vaše religijske zajednice”, od studenata katolika dobili smo sljedeće odgovore: 35,7 % kaže “da, kao moj gost”, 35,7 % “kao turista”.

“Hram je vidljiva religija, ali unutar svojih zidina krije i druga, nevidljiva značenja” (Šušnjić, 2008: 62). Nismo pitali ispitanike kako bi se trebali ponašati prilikom posjete džamiji ili pravoslavnoj crkvi. Kad bismo imali umjesto vjeronauke u javnim školama Kulturu religija onda bi zasigurno bili educirani u tome.

“Pripadnici svake religije često su ubeđeni da je jedino njihova istinska. Možda pripadnici jedne od njih i jesu u pravu”, piše Harari (2018: 230). Osobno sam skeptičan prema svakoj osobi, ili tradiciji, koja smatra da jedino ona posjeduje “istinu”.⁴⁹ Pitali smo pravoslavne i katolike u kojoj se mjeri

abrahamske religije znalo ih je više (90,6 %) nego studenti muslimani (61,8 %) ili studenti pravoslavni (77,5 %); više ih u odnosu na studente muslimane (24,7 %) zna tko su autori četiriju evanđelja (40,6 %) ili koje se godine kršćanstvo podjelilo na zapadno i istočno (38,2 % studenti muslimani; 59,4 % studenti “nisam vjernik”). Neusporedivo ih više (28,1 %) u odnosu na studente pravoslavne (4,9 %) i studente muslimane (9,6 %) zna da su franjevci najpoznatija redovnička zajednica u Bosni i Hercegovini; nešto bolje i od studenata muslimana (86,1 %) i studenata pravoslavni (71,4 %) znaju da katolici nedjeljom odlaze na misu (81,3 %); najupućeniji su od svih studenata da su Sefardi u Bosnu i Hercegovinu došli iz Španjolske (46,9 %); više od studenata muslimana (50,2 %) znaju da je Bog Deset zapovijedi saopćio Mojsiju (75,0 %); više im je poznato da je Pesah židovski blagdan u čast izlaska iz egipatskog ropstva (43,8 %) u odnosu na studente muslimane (16,7 %) i studente pravoslavne (26,1 %); više nego pripadnici abrahamskih religija znaju da je naziv židovskog hrama sinagoga (75,0 %) kao i da je Davidov znak simbol židovske religije (56,2 %); daleko ih je više posjetilo hram neke druge religijske zajednice (71,9 %) u odnosu na studente katolike (66,1 %), studente muslimane (67,7 %) ili studente pravoslavne (47,9 %).

⁴⁹ “Kad je u pitanju bratstvo, religije nisu od neke pomoći. U pogledu ljubavi nprema bližnjem koju one propovedaju, nikad im ne pođe za rukom da budu verodostojne, zato što onaj ko tvrdi da poseduje apsolutnu istinu ne može a da druge ne smatra zabludelim.” (Galimberti,2018:460)

slažu sa tvrdnjom “Kršćanstvo je jedina istinita vjera”⁵⁰: 67,8 % studenata katolika se slažu (“potpuno se slažem” 58,9 % i “djelomično se slažem” 8,9 %) s tvrdnjom kako je “kršćanstvo jedina istinita vjera”. Samo su studenti muslimani izričitiji da je njihova vjera jedina istinita (81,3 %). Pravoslavni se u 45,1 % slučajeva slažu (28,2 % potpuno i 16,9 % djelomično) s tom tvrdnjom. I 77,7 % studenata katoličkih i pravoslavne teologije se “potpuno” ili “djelomično” slaže sa ovom tvrdnjom.

Pitali smo ispitanike koliko se slažu s tvrdnjom da kršćani i muslimani vjeruju u istog Boga? S tvrdnjom se “potpuno slaže” 25,0 % studenata katolika i “djelomično se slaže” 21,4 % (ukupno 46,4 %). Zanimljivo da se samo 34,2 % studenata teologije “potpuno” ili “djelomično” slaže s navedenom tvrdnjom.

Iskustvo života s pripadnicima drugih religija

Liberalna tolerancija svodi se na zahtjev da te onaj Drugi ne smeta. Ona pati od straha da može biti povrijeđen bilo čiji religijski osjećaj. “Dvije teme koje određuju tolerantan i liberalan stav današnjice u odnosu na Druge: respektiranje drugačijeg, otvaranje prema njima uz opsesivan strah od smetanja. Ukratko, Drugi je dobar u mjeri u kojoj njegova prisutnost nije nametanje, odnosno u mjeri u kojoj Drugi ili Drugo nije istinski Drugo.”⁵¹

U svijetu se štuje četiri tisuće bogova. Koji je pravi? “Tu se radi o tržištu ideja, a i Crkva je na neki način na tržištu. Crkva je jedna ozbiljna korporacija i jedan vrlo ozbiljan biznis.”⁵² Suvremena kultura nalaže dijalog s Drugima jer u “Drugome ima nešto od nas, a u nama nešto od Drugoga”, piše Amin Maalouf (Maluf, 2017: 242). To je moguće u toleranciji koja “nastaje tek kad naučimo prihvaćati da Drugi žive drugačije od nas i imaju pravo na to.” (Graus, 2018: 56)

Za razvoj tolerancije važno je i kako se odnosimo prema svojoj i religiji Drugoga. Na pitanje “Koliko se osjećate pripadnikom svoje religije”⁵³, studenti katolici odgovaraju: “u potpunosti” 87,5 % i “djelomično” 10,7 % .

⁵⁰ “Pogreška koju rade mnogi religiozni ljudi jest da smatraju da ono u što vjeruju mora biti istina” – britanski genetičar Steve Jones u intervju “Jutarnji list”, Zagreb, 16. 6. 2013:44.

⁵¹ Slavoj Žižek, *Vjera u strast lišena kofeina*, v. “Hrvatska ljevica” 31. 8. 2004., str. 31.

⁵² Borut Šeparović, u intervjuu tjedniku “Exspres”, Zagreb, 8. 2. 2019: 48.

⁵³ “Naše vezivanje za vlastitu veru ne može proisteći iz univerzalnog pregleda svih drugih vera, na osnovu kojeg bismo zaključili da je vera za koju smo se opredelili ispravna. Ono može proizaći jedino iz našeg osećanja njene unutrašnje snage, koje se učvršćuju u suočenju sa izazovima koja dolaze iz drugih vera na koje moramo odgovoriti”, piše Ch. Taylor (Tejlor, 2011: 688).

Slijedilo je pitanje: “U kojoj mjeri se osjećate bliskim sa ostalim pripadnicima svoje religije”, studenti katolici odgovaraju: “u potpunosti” 35,7 %, “djelomično” 53,6 % .

Studenti katolici smatraju da im je važno (87,5 %) ili djelomično važno (8,9 %) što su pripadnici svoje religije (ukupno: 96,4 %).⁵⁴

Kada netko tko nije pripadnik Vaše religije kritizira pripadnike Vaše religije, u kojoj mjeri se osjećate lično/osobno kritiziranim? To doživljava kao ličnu/osobnu kritiku 23,2 % studenta katolika; djelomično doživljava kao osobnu/ličnu kritiku 30,4 %; to ne doživljava kao osobnu kritiku 37,5 %.

Da kršćani i muslimani mogu živjeti zajedno, imajući svatko svoju vjeru (prema popisu iz 2013. godine 96,1 % stanovnika Bosne i Hercegovine pripada tim dvjema religijama) 39,3 % studenata katolika se “potpuno” i 23,2 % “djelomično” slaže s navedenom tvrdnjom (ukupno: 62,5 %).

Željeli smo znati kakvo je osobno iskustvo studenata katolika sa vjernicima drugih vjeroispovijesti. Polovina (50,0 %) navodi da ima u susjedstvu obitelj druge vjeroispovijesti i da su odnosi dobri. Slijedi odgovor da u bližoj rodbini ima pripadnika druge vjeroispovijesti i odnosi su dobri – izjavljuje 26,8 % studenata katolika; dok ih 17,9 % ima iskustvo s osobom druge vjeroispovijesti na “radnom mjestu” i iskustvo je pozitivno. Nema nikakvo iskustvo s osobom druge vjeroispovijesti 14,3 % studenata katolika.

Zanimalo nas je da li rodbini, susjedima i prijateljima drugih vjeroispovijesti čestitaju njihove blagdane i pozivaju li ih na vjerske i druge svečanosti u svoj dom. Najviše ih (43,3 %) izjavljuje da čestita, odlazi, poziva i proslavlja s njima sve svetkovine ne opterećujući se razlikama (44,6 %). Potom slijedi 48,2 % ispitanika koji samo čestitaju telegramom, SMS porukom i sl. bez zajedničkog slavlja. Je li ovo najčešći oblik blagdanske komunikacije?

Još uvijek u Bosni i Hercegovini ima rodbinskih veza između pripadnika različitih nacionalnosti: 21,4 % ispitanika izjavljuje da je netko iz njegove uže obitelji u braku s pripadnikom/com druge nacije.

Zanimalo nas je i kako studentska populacija gleda na međureligijske odnose. Najviše ih (32,3 %) smatra da se odnosi među religijama pogoršavaju i ako se ovako nastavi doći će do novih ratova; 22,4 % ih smatra da religije nisu svjesne koliko su im danas važni međusobni odnosi i da bez suradnje

⁵⁴ Pew Research Center proveo je 2019. istraživanje kojim je obuhvatio 38.426 ispitanika u 34 zemlje, prema kojem se bilježi pad u odnosu na pitanje “Igra li Bog važnu ulogu u njihovom životu”, u odnosu na 1991. godinu. U Poljskoj je tada pozitivno odgovorilo 83 % ispitanika, 2019 – 69 %; u Italiji je zabilježen pad sa 81 % na 60 %; Španjolskoj sa 71 % na 45 %. Porast je zabilježen u Rusiji sa 40 % na 56 % i Ukrajini sa 50 % na 62 %. (Izvor: *Većina u Europi ne povezuje vjeru u Boga i moralnost*, “Jutarnji list”, Zagreb, 25. 7. 2020: 17).

ne mogu vršiti svoju misiju. Tek 13,6 % ih smatra da religije danas sve više uklanjaju međusobna neprijateljstva i nepovjerenje. Nije zanemariti ni to da ih 23 % zaokružilo odgovor “Ne znam”.

Kriza je bitna za razvoj religije, a nema čovjeka koji se u svom životu ne susreće sa krizama i stresovima. Indikatori koji upućuju na zaključak o krizi u Crkvi: opada broj svećenika⁵⁵; stotine svećenika svake godine traže prelazak u laike kako bi se mogli vjenčati; opada broj onih koji odlaze na misu⁵⁶; opada broj crkvenih vjenčanja; razlika između stavova Crkve i života vjernika (po pitanju pobačaja, seksualnosti, kontracepcije...), pad povjerenja u Crkvu kao instituciju. Martel (2019) smatra da se ljudi udaljavaju od Crkve jer ona ne ide u korak s vremenom, zbog ultrakonzervativnih stavova o braku, pravima žena, pravima homoseksualaca, prezervativima i AIDS-u; zbog seksualnog zlostavljanja i zaštite koju su uživale stotine svećenika pedatora.

Ponudili smo ispitanicima više odgovora i zamolili ih da zaokruže ono što im se čini točnim (uz mogućnost više odgovora). Najviše ih se složilo s tim da su religije danas u krizi zato što čovjek iz temelja mijenja svoj odnos prema Bogu (40,9 %); 18,6 % ih smatra da su religije danas u krizi zbog sekularnih ideologija i sljedbi koje “spretno zavode mlade”; 17,4 % ih smatra da su religije u krizi jer su popustile modi i iskušenjima koje nudi bezbožni život; 16,8 % ih smatra da su religije u krizi jer ne uspijevaju odgovoriti suvremenim ljudima na njihove vjerske potrebe; 14,8 % ih smatra da su religije u krizi zbog potrošačkog načina života. Samo 5,8 % ispitanika smatra da religije danas nisu u krizi (Bez odgovora – 17,4 %).

Kako katolike doživljavaju studenti muslimani

Vidjeli smo koje su “slabe točke” kod studenata katolika o poznavanju islama i muslimana. A koje su “slabe točke” studenata muslimana kad je u pitanju poznavanje kršćanstva i katoličanstva. Bibliju u svom domu posjeduje 8,8 % studenata muslimana, a da ju je čitalo izjavljuje njih 15,1 %. S druge strane 17,9 % studenata katolika je izjavilo da u domu posjeduju Kur’an, a 25,0 % da ga je i čitalo. Prema ovom indikatoru, studenti katolici imali su veće šanse za upoznavanje islama nego studenti muslimani da upoznaju kršćanstvo. Dok 26,8 % studenata katolika zna da se poglavlja koja sačinja-

⁵⁵ “U Francuskoj svake godine umire otprilike 800 svećenika, a manje od sto ih se zarazi ...Katoličanstvo polako izumire.” (Martel, 2019: 516)

⁵⁶ “Ljudi danas ne idu često na misu i čine se sretnima bez Boga”, kaže kardinal Walter Kasper (Prema: Martel, 2019: 123).

vaju Kur'an nazivaju sure, i 35,5 % studenata muslimana zna da se Biblija sastoji od Starog i Novog zavjeta. Također, 24,7 % ih je znalo da su Matej, Marko, Luka i Ivan autori četiriju evanđelja.

Da obrezanje ne spada u sedam sakramenata zna 43,8 % studenata muslimana; da tu ne spada ni misa/liturgija zna ih 10,0 %, a pomazanje navodi njih 20,3 %.

Među religijske vođe Katoličke Crkve, 39,4 % studenata muslimana navodi župnika; 33,9 % biskupa; 45,0 % papu. Također, 68,5 % studenata muslimana je znalo da je "Oče naš" najrasprostranjenija kršćanska molitva. Tek ih je 12,0 % znalo da je Uskrs/Vaskrs najznačajniji kršćanski blagdan (91,1 % studenata katolika znalo je da Ramazanski bajram i 87,5 % Kurbanbajram spadaju u dva najpoznatija blagdana kod muslimana). Vidimo da su studenti katolici daleko informiraniji o vjerskim blagdanima muslimana, nego obrnuto.

Dok je 32,2 % studenata katolika znalo da je polumjesec sa zvijezdom simbol islama, 78,5 % studenata muslimana zna da je križ simbol kršćanstva. Da katolici nedjeljom idu na misu znalo je 86,1 % studenata muslimana, a 60,8 % studenata katolika znalo je da muslimani petkom odlaze na džumu. Prema ova dva posljednja pokazatelja studenti muslimani su informiraniji o religiji svojih susjeda, nego obrnuto.

Da je franjevački red najpoznatiji od katoličkih redovničkih zajednica u Bosni i Hercegovini zna 9,6 % studenata muslimana. Rekli bismo, iznenađujuće malo. Nešto malo više ih zna (14,7 %) zna da gvardijan upravlja samostanom.

Dok 92,9 % studenata katolika zna kojim se pozdravom pozdravljaju muslimani, to zna 72,9 % studenata muslimana za međusobni pozdrav katolika.

Studenti muslimani katolike doživljavaju kao: muzikalne (10,4 %), koristoljubive (7,2 %), temperamentne (6,4 %), lukave (5,6 %), konzervativne (5,2 %), snalažljive (4,8 %), materijaliste (4,8 %), ekstremne nacionaliste (4,4 %), inteligentne (4,4 %), veoma religiozne (4,4 %).

Studenti muslimani izjavljuju da poštuju katolike (66,5 %), da nemaju ništa protiv njih (24,7 %) a 2,4 % da ih ne voli.

Studenti muslimani izjavljuju da s katolikom mogu biti: drug/arica 72,9 % (studenti katolici s muslimanima 67,9 %); susjed/komšija 69,3 % (studenti katolici s muslimanom 55,4 %); imati ga za šefa 53,8 % (studenti katolici muslimana 37,5 %); imati ga za poslovnog partnera 61,4 % (studenti katolici muslimana 50,0 %); imati ga za nastavnika svoje djece 57,8 % (studenti katolici muslimana 37,5 %); kao kućnog prijatelja 60,2 % (studenti katolici musli-

mana 55,4 %); imati za zeta/snahu 37,5% (studenti katolici muslimana 16,1 %). Prema ovim podacima studenti muslimani su daleko tolerantniji prema katolicima nego studenti katolici prema muslimanima.

Kako katolike doživljavaju studenti pravoslavni

Izdvojili smo nekoliko pokazatelja o tome kako katolike doživljavaju studenti pravoslavni. Da s katolikom mogu biti: drug/arica izjavljuje ih 70,4 % (82,1 % studenata katolika to izjavljuje za pravoslavne); susjed/komšija 67,6 % (73,2 % studenti katolici s pravoslavnim); imati ga za šefa 48,3 % (58,9 % studenata katolika za pravoslavne); imati ga za poslovnog partnera 57,0 %; imati ga za nastavnika svoje djece 47,9 % (51,8 % katolika za pravoslavne); kao kućnog prijatelja 55,6 % (71,4 % studenta katolika za pravoslavne); imati za zeta/snahu 34,5 % (21,4 % studenta katolika za pravoslavnog).

Izuzev posljednjeg pokazatelja (21,4 % ih prihvata da za zeta/snahu imaju pravoslavne), u svim drugim pokazateljima studenti katolici se pokazuju tolerantnijim prema pravoslavcima, nego obratno. Iako katolici i pravoslavni pripadaju istoj religiji (kršćanstvu), te bi za bilo očekivati veću razinu međusobnog poznavanja i uvažavanja, zanimljivo je da su studenti muslimani iskazali daleko tolerantnije stavove prema katolicima od studenata pravoslavnih.

Da je franjevački red najpoznatiji od katoličkih redovničkih zajednica u Bosni i Hercegovini znalo je svega 4,9 % studenata pravoslavnih. Svi najpoznatiji franjevački samostani i obje provincije nalaze se u Federaciji. Treba li tu tražiti objašnjenja za ovako slabo poznavanje te problematike među studentima pravoslavcima? Zar im na vjerskoj pouci ne govore baš ništa o značaju franjevačkih samostana u kulturnom životu Bosne i Hercegovine (muzeji, knjižnice, numizmatičke zbirke...). Ipak, 12,7 % ih zna da gvardijan upravlja franjevačkim samostanom. Neusporedivo bolje su upoznati s tim da je "Hvaljen Isus i Marija!" pozdrav među katolicima – 87,3 % ih je to znalo (Približno isto, 85,9 % studenata katolika znalo je da je "Pomoz Bog!" pozdrav među pravoslavcima).

Deset osobina koje su najviše izdvojili studenti pravoslavni o katolicima su: materijalisti (16,9 %), prevrtljivi (12,7 %), škrti (10,6 %), veoma religiozni (9,9 %), privrženi obitelji (9,9 %), lukavi (9,9 %), koristoljubivi (9,2 %), tolerantni (8,5 %), ekstremni nacionalisti (7,7 %), impulzivni (7,0 %).

Katolike poštuje 65,3 %; nemaju ništa protiv njih 26,3 %, ne vole ih 3,0 % i mrze ih 0,2 %. Je li onda u pravu Rene Remon kad piše da religijska razlika

između pravoslavnih i katolika u ex. Jugoslaviji postaje dodani element razlozima za mržnju između Srba i Hrvata (Remon, 2017)?

Iako su pripadnici iste religije kao i katolici (kršćanstva), manje ih poštuju, a više ne vole od studenata muslimana.

ZAKLJUČAK

U pravu je Galimberti kad piše da “danas ne možemo biti ljudi ako ostanemo zatvoreni unutar uskih granica sopstvene tradicije” (2018: 458). U ovoj analizi pokušali smo utvrditi kakvo je suočavanje s različitošću studenata katolika (ali i ostalih studenata).

Jesu li studenti katolici najreligiozniji, najeduciraniji u svojoj religiji i o religiji svojih susjeda muslimana i židova?

Je li studenti muslimani najmanje znaju o religijama svojih susjeda? O tome nešto više u tekstu Dine Abazovića. Zanimljivo da oni koji za sebe kažu “nisam vjernik” su informiraniji o religijama – mnoge činjenice o religijama svojih susjeda znaju bolje od katolika, a osobito od muslimana i pravoslavnih (pogledati fusnotu br. 43).

Studenti/ce koji žive u gradu manje pohađaju vjeronauk, manje vjeruju u postojanje Boga, više su posjetili hram druge religije.

Može li se reći da su studenti društvenih nauka više informirani o religijama i religijskom životu svojih sugrađana od studenata tehničkih nauka (osim u vjerovanju u postojanje duše, zagrobnog života, raja). Studenti društvenih nauka su informiraniji o rangu religijskog vodstva u islamu, o tome od kada se računa muslimanska godina, koje godine se kršćanstvo podijelilo na istočno i zapadno, nazivima religijskih vođa u katoličkoj, islamskoj i pravoslavnoj zajednici. Otkud tolike razlike o znanju o religiji svojih sugrađana između studenata društvenih nauka i onih koji studiraju tehničke znanosti kad su i jedni i drugi pohađali vjeronauk? Ima li to ikakve veze s tim da je sociologija potpuno izbačena s tehničkih fakulteta, trebalo bi istražiti. Čak bi trebalo “da jedan diplomirani inženjer, biolog, bankarski stručnjak, bude u stanju da se pokaže kao pametan sagovornik o temi religioznih razlika i s tim u vezi navikama i običajima, o temi promena u porodici i složenom društvu, o kontroli seksualnosti, o budućnosti mladih.” (Galimberti, 2018: 455)

Na osnovu ovog istraživanja moglo bi se zaključiti da studentska populacija u Bosni i Hercegovini, iako je prošla vjeronauk u javnim školama, vrlo malo, u nekim segmentima gotovo nikako, poznaje religiju svojih susjeda Židova. Ovako nepoznavanje religije svojih susjeda opravdava zagovaranje

da se u javne škole, umjesto (ili barem uz) vjeronauke, uvede Kultura religija (ne pouka u religiji, već pouka o religijama). Tako bi mladi naraštaji bili više informirani o religijskoj kulturi svojih sugrađana.

Inače, nakon ovakvih rezultata istraživanja postavlja se pitanje nisu li religije (konfesije) još uvijek “ležeći policajci” (Harari) na putu ka integraciji bosansko-hercegovačkog društva? Hoće li one biti ishodišta nesloge i razjedinjavanja ili biti ujedinjavajuća društvena sila? Teorijski to ne izgleda tako, ali je teorija, u ovom slučaju, šuplja kao sito.

Literatura:

- Ali, Ayaan Hirsi (2016). *Zašto je islamu nužna reforma*. Ljevak. Zagreb.
- Anižar, Gil (2014). *Semiti, rasa, religija, književnost*. Centar za medije i komunikacije. Beograd.
- Adendt, Hannah (2019). *Ljudi u mračnim vremenima*. TIMpress. Zagreb.
- Armstrong, Karen (2012). *U prilog Bogu*. Ljevak. Zagreb.
- Assmann, Jan (2010). *Mojsije Egipćanin*. Antibarbarus Zagreb.
- Bojić, Drago (2016). *Zlato i tamjan*. Centar za kritičko mišljenje. Mostar.
- Bugarski, Ranko (2005). *Jezik i kultura. XX vek*. Beograd.
- Chouragui, Andre (2005.). *Deset zapovijedi danas*. Konzor. Zagreb.
- Dawkins, Richard (2007.). *O Bogu*. Izvori. Zagreb.
- Dokins, Ričard (2009). *Đavolov kapelan*. Heliks. Smederevo.
- Eco, Umberto (2011) u: Karijer, Ž.K.-Eko. *Ne nadajte se da ćete se rešiti knjiga*. Gradac. Čačak.
- Ekmečić, Milorad (2018). *Pečat Milorada Ekmečića*. Novosti. Beograd.
- Ervije-Leže, Danijela (2009). *Prenošenje religioznih identiteta*, u zborniku: Identitet(i). Clio. Beograd.
- Galimberti, Umberto (2018). *Mitovi našeg vremena*. Izdavačka knjižarnica Zorana Stojanovića. Novi Sad.
- Gogolj, Nikolaj Vasiljević (2004). *Mrtve duše*. Jutarnji list. Zagreb.
- Graus, Karl-Markus (2018). *Europa – neotkriveni kontinent*. Fraktura. Zagreb.
- Harari, Yuval (2018), *Homo deus: kratka istorija sutrašnjice*. Laguna. Beograd.
- Harari, Yuval (2019). *21. lekcija za 21. vek*. Laguna. Beograd.
- Harari, Yuval (2019a). *Sapiens: kratka historija čovečanstva*. Laguna. Beograd.
- Hefe, Otfried (2016). *Da li je demokratija sposobna za budućnost?* Akademska knjiga. Novi Sad.
- Imamović, Emir (2018). *Terorist*. V.B.Z. Zagreb.
- Ivanji, Ivan (2018). *Poslednji potez*. Laguna. Beograd.
- Janos, Hristo (2014). *Crkva u postkomunističkoj Evropi*. Centar za istraživanje pravoslavnog monarhizma. Beograd.
- Jergović, Miljenko-Basara, Svetislav (2015). *Drugi krug*. Laguna. Beograd.
- Jergović, Miljenko (2017). *Nezemački izraz njegovih ruku*. Fraktura. Zagreb.
- Jović, Dejan (2017). *Rat i mit*. Fraktura. Zagreb.
- Karijer, Ž.K.-Eko, U. (2011). *Ne nadajte se da ćete se rešiti knjiga*. Gradac. Čačak.
- Knežević, Nikola (2012). *Savremena politika teologija na Zapadu*. Otačnik. Beograd.

- Komac, Miran (2012). *Pogled jednog Slovenaca na nišljske krčme* u zborniku: Kafanologija /ur. Dragoljub Đorđević/. Službeni glasnik. Beograd.
- Krleža, Miroslav (2009). *Mnogopoštovanoj gospodi mravima*. Naklada Ljevak. Zagreb.
- Kuschel, Karl-Josef (2011). *Židovi – kršćani – muslimani*. Svjetlo riječi. Sarajevo.
- Maluf, Amin (2017). *Fotelja na Seni*. Laguna. Beograd.
- Markešić, Ivan (2012). *Hrvatska i Bosna i Hercegovina na Križu života*. Synopsis,. Zagreb-Sarajevo.
- Metz, Johann Baptist (2011) /ur./. *Krajolik od krikova*. Ex libris. Rijeka.
- Remon, Rene (2017). *Religija i društvo u Evropi: sekularizacija u XIX i XX veku 1789-2000*. Akademska knjiga. Novi Sad.
- Sbutega, Branko (2006). *Kurosavin nemir svijeta*. Akvarius. Beograd.
- Sioran, Emil (2011). *Suze i sveci*. Braničevo. Požarevac.
- Smith, Anthony (2003). *Nacionalizam i modernost*. Fakultet političkih nauka. Zagreb.
- Stanley, Jason (2018). *Kako funkcionira fašizam*. 24 sata d.o.o. Zagreb.
- Stern, Horst (1993). *Čovjek iz Apulije*. August Cesarec. Zagreb.
- Šušnjić, Đuro (2008). *Nedovršen razgovor*. Čigoja štampa. Beograd.
- Šušnjić, Đuro (2018). *Religija i religijska ideologija*, u: Zbornik: Mir i pomirenje I. CEIR. Novi Sad.
- Tejlor, Čarls (2011). *Doba sekularizacije*. Službeni glasnik. Bograd.
- Todorov, Tzvetan (2017). *Osvajanje Amerike – pitanje drugoga*. Pelago. Zagreb.
- Tokarczuk, Olga (2019). *Knjige Jakubove*. Fraktura. Zagreb..
- Ugrešić, Dubravka (2019). *Doba kože*. Fraktura. Zagreb.
- Ulicka, Ljudmila (2018). *Jakovljeve ljestve*. Fraktura. Zagreb.
- Volf, Miroslav (2017). *Pod istim krovom*. Ex Libris-Synopsis. Rijeka-Sarajevo.
- Zeler, Florijan (2015). *Opčinjenost najgorim*. Booka. Beograd.
- Young, Paul (2018). *Laži o Bogu u koje vjerujemo*. Ljevak. Zagreb.

Mirko Pejanović

INTERPRETACIJA ODGOVORA ISPITANIKA – PRAVOSLAVACA NA POSTAVLJENA PITANJA NA PROJEKTU “KOLIKO SE POZNAJEMO”

U odgovoru na postavljena pitanja sa stanovišta radnog statusa učestvovali su sljedeći ispitanici: zaposleni kod nekog (privatni, državni i javni sektor) ukupno 3,2 %; samostalno zaposleni ispitanici učestvuju sa 1,6 %; skupina nezaposlenih ispitanika učestvuje sa 12,7 %; poljoprivrednici, ribari, itd. učestvuju sa 8 %. Učenici i studenti su najbrojnija skupina ispitanika - ukupno 77,8 %. Umirovljenici/penzioneri kao ispitanici učestvuju sa 8 %, a onih koji se nisu izjasnili je bilo 3,2 %.

Na pitanje da li ste pohađali vjersku pouku/vjeronauku odgovorilo je potvrdno 94,9 %, samo 4,4 % je odgovorilo da nisu pohađali vjeronauku, dok odgovor nisu dali njih 7 %. Na pitanje gdje su pohađali vjeronauku ispitanici su sa 100 % vrijednosti odgovorili da je to bilo u školi.

Koliko često posjećujete vjerske objekte? Na ovo pitanje ispitanici su dali više odgovora: najmanje jednom sedmično 9,2 %, više puta mjesečno 23,4 %. Jedanput mjesečno vjerske objekte posjećuje 22 % ispitanika. Samo za velike vjerske praznike/blagdane crkvu posjećuje 30,5 % ispitanika. Jednom godišnje i rjeđe crkvu posjećuje 2,1 % ispitanika. Vidljivo je da najviši procent ispitanika, zapravo 30,5 % ispitanika, crkvu posjećuje u vrijeme velikih vjerskih praznika/blagdana.

Kako rijetko ili nikad ne odlaze u vjerske objekte, ispitanici su naveli i razloge zašto je to tako. Zbog nepovjerenja u religijske institucije u crkvu ne ide 11,5 % ispitanika. Razočaranost u moralnost je razlog za 25 % ispitanika što ne posjećuju religijske institucije. Jedan dio ispitanika, njih 1,9 % ne odlazi u vjerske institucije zbog toga što se često u njima govori o politici. Udaljenost vjerskog objekta od mjesta stanovanja razlog je za 5,8 % ispitanika što rijetko ili nikako ne odlaze u vjerske objekte. Za rijetke odlaske u vjerske objekte njih 5,8 % je navelo neke druge razloge. Odgovore nije dalo 50 % ispitanika.

Na pitanje posjedujete li Kur'an u kući potvrdno je odgovorilo 27,3 % ispitanika. Istovremeno je 72,7 % ispitanika odgovorilo da Kur'an ne posje-

duje. U pogledu posjedovanja Talmuda u kući 47 % ispitanika je potvrdilo da Talmud posjeduju u kući dok je 52,6 % kazalo da ga ne posjeduju.

Da li posjedujete u kući Bibliju ili Novi Zavjet potvrdno je odgovorilo 87,2 % ispitanika. Samo 11,5 % ispitanika ne posjeduju Bibliju ili Novi Zavjet.

Čitanje Kur'ana je potvrdilo 100 % ispitanika od onih koji su kazali da ga posjeduju. Na pitanje koliko često čitate Kur'an ili dijelove, odgovori su bili sljedeći: nekoliko puta nedjeljno 3,8 %, ponekad 7,7 %, veoma rijetko 11,5 %. Bez odgovora imamo 73,1 % ispitanika.

Koliko često čitate Bibliju ili dijelove Novog Zavjeta, odgovori se javljaju na sljedeći način: svaki dan čita 3,8 % ispitanika, nekoliko puta nedjeljno 4,8 % ispitanika. Ponekad Bibliju čita 21,9 % ispitanika, veoma rijetko 41,9 %. Odgovor da ne zna dalo je 8,6 % ispitanika, a potpuno bez odgovora je bilo 19 % ispitanika.

Biblija sadrži dva dijela i možete li navesti njihove nazive? Na ovo pitanje potvrđan odgovor je dalo 88 % ispitanika. Da ne znaju odgovorilo je 4,5 % ispitanika. Bez odgovora je bilo 7,5 % ispitanika.

Na pitanje šta je prvi dio Biblije, 81 % ispitanika je odgovorilo da je to Stari Zavjet, a samo 2,1 % da je to Novi Zavjet. Također, ispitanici za drugi dio Biblije odgovaraju sa 80,3 % da je to Novi Zavjet. Da je Sveto Pismo drugi dio Biblije odgovorilo je 7 % ispitanika.

Na pitanje kako se nazivaju poglavlja koja sačinjavaju Kur'an odgovor nije znalo 79,3 % ispitanika. Samo je 20,7 % ispitanika odgovorilo da zna kako se nazivaju poglavlja koja čine Kur'an. U pokušaju da se navedu poglavlja Kur'ana, ispitanici odgovaraju: ožuvezi 7 %, sura 2,1 %, sure 1,4% i sure 7,7 %.

Šta ispitanici misle koji od navedenih gradova ima izuzetnu važnost i za hrišćane i za muslimane, i za jevreje, uslijedili su sljedeći odgovori: grad Rim ima važnost za 7,7 % ispitanika; Istanbul ima važnost za 3,6 % ispitanika. Nijedan grad ne prepoznaje 3,6 % a bez odgovora je bilo 9,4 % ispitanika. Ispitanici – pravoslavci su odgovorili sa 79,7 % da ima najveću važnost grad Jeruzalem.

Na pitanje koje religije spadaju u abrahamske, 61,4 % ispitanika je odgovorilo da zna, a da ne zna odgovorilo je 38,6 % ispitanika. U navođenju 50 naziva za odgovor, 12,7 % ispitanika je navelo da su abrahamske religije: hrišćanstvo, islam i judaizam.

U upitniku je bilo i pitanje da li ispitanici znaju iz koje su zemlje došli Sefardi u Bosnu i Hercegovinu nakon progona. Najviše ispitanika, zapravo 30,2 % njih je navelo da su Sefardi stigli iz Njemačke. Da su doselili iz

Španije odgovorilo je 21,7 % ispitanika. Da uopšte ne znaju odgovorilo je 43,4 % ispitanika. Istovremeno je 4,7 % ispitanika odgovorilo da su Sefardi doselili iz Italije.

Na pitanje da li znate kome je Bog objavio 10 zapovijedi uslijedili su sljedeći odgovori: Ivanu/Jovanu Krstitelju – 1,5 % ispitanika; Mojsiju 87,1 % ispitanika. Da je Abrahamu/Avramu/Ibrahimu Bog objavio 10 zapovijedi odgovorilo je 4,5 % ispitanika.

Da li znate navesti 10 Božijih zapovijedi, 87,2 % ispitanika potvrdilo je da zna. Bez odgovora je bilo 12,8 % ispitanika. U pokušaju da ispitanici navedu neke od 10 Božijih zapovijedi, uslijedili su sljedeći odgovori: 9 uredno navedeno od 7 % ispitanika; 2 navedeno od 2,1 %; 1 zapovijed uredno navedena od 7 % ispitanika. Nekoliko uredno navedenih zapovijedi iskazalo je 7 % ispitanika.

Pripadnici židovske vjere u svojim obredima se služe Hagadom bilo je pitanje na osnovu kojeg se ispitalo koliko ispitanici poznaju jevrejske obrede. U odgovorima, ispitanici su sa 10 % potvrdili da se za vrijeme Hanuke služi Hagadom. Nadalje, 9,2 % ispitanika potvrđuje da se Hagadom koriste jevreji za vrijeme Pesaha. Bez odgovora je bilo 80,8 % ispitanika.

Pesah je jevrejski praznik u čast: pobjede za samostalnost Judeje – ovaj odgovor je dalo 3,1 % ispitanika. U čast berbe voća – 7,8 %. Da je blagdan u čast izlaska iz egipatskog ropstva potvrdilo je 28,7 % ispitanika. Bez odgovora je bilo 60,5 % što pokazuje da pravoslavci nemaju dovoljno znanja o Pesahu kao židovskom blagdanu.

Na pitanje ko su pisci 4 Evanđelja ispitanici su odgovorili sljedeće: da su bili Matej, Petar, Luka, Ivan/Jovan odgovorilo je 6,7 % ispitanika. Da su bili Pavle, Marko, Matej, Luka odgovorilo je 19,4 %. Da su bili Ivan/Jovan, Pavle, Petar, Luka potvrdilo je 3,7 % ispitanika. Da su bili Matej, Marko, Luka i Ivan/Jovan potvrdilo je 59,7 % ispitanika. Bez odgovora je bilo 10,4 % ispitanika.

Da li vjerujete u postojanje Boga, 95,1 % ispitanika je odgovorilo potvrdno. 2,1 % ispitanika nije bilo sigurno. Da ne vjeruju bilo je 7 % ispitanika, a bez odgovora je bilo 2,1 % ispitanika.

U postojanje duše vjeruje 85,4 % ispitanika. Među ispitanicima nije sigurno njih 8,8 %, da ne vjeruju se izjasnilo 1,5 %, a bez odgovora je bilo 4,4 % ispitanika.

Vjeronanje u postojanje zagrobnog života je potvrdilo 55,2 % ispitanika. Potom 30,6 % ispitanika nije sigurno. Istovremeno ne vjeruje 8,2 %, a bez odgovora je bilo 6 % ispitanika.

Da li vjerujete u postojanje raja/dženeta potvrdno je odgovorilo 59,2 %. Nije sigurno njih 23,8 %, a da ne vjeruju iskazalo je 7,7 % ispitanika. Bez odgovora je bilo 9,2 %.

Kada je u pitanju postojanje vruga/sotone/šejtana odgovori ispitanika su bili iskazani na sljedeći način: 42,7 % ispitanika vjeruje; nije sigurno 25,2 % ispitanika; ne vjeruje 22 %, a bez odgovora je bilo 9,9 %.

Vjerovanje u postojanje pakla/džehenema je pozitivno iskazalo 48 % ispitanika. Nije sigurno vrijedi za 29 % ispitanika. Nadalje, da ne vjeruju iskazalo je 13 %, a bez odgovora je bilo 9,9 % ispitanika.

Da li vjerujete u postojanje uskrnuća mrtvih ispitanici su odgovorili na sljedeći način: 50 % ispitanika vjeruje; nisu sigurni njih 23 %, ne vjeruju njih 18,7 %, a bez odgovora je 7,5 %.

Na pitanje da li vjeruju u postojanje grijeha, vjeruje čak 76,6 % ispitanika. Nije sigurno 13,1 %, zatim 3,6 % ne vjeruje u postojanje grijeha a bez odgovora je 6,6 % ispitanika.

Krštenje spada među 3 obredne aktivnosti koje ne spadaju u 7 kršćanskih sakramenata/svetih tajni. Na ovo pitanje njih 41,7 % odgovara da ne spada. Nadalje, 16,7 % ispitanika izjašnjava se da ne zna. Bez odgovora je ostalo 41,7 % ispitanika.

Da je krizma/miropomazanje među 3 obredne aktivnosti koje ne spadaju u 7 kršćanskih sakramenata, potvrdilo je da ne spada 78,6 % ispitanika. Da ne znaju izjasnilo se 9,5 % ispitanika, a bez odgovora je bilo 11,9 %.

Pričest ili euharistija spada među 3 obredne aktivnosti, a koje ne spadaju u 7 kršćanskih sakramenata, izjavilo je da ne spada 53,3 % ispitanika. Nadalje, ne zna njih 13,3 %, a bez odgovora je bilo 33,3 %.

Ispovijed ili pokora spada među 3 obredne aktivnosti, a koje ne spadaju u 7 kršćanskih sakramenata je potvrđeno od strane da ne spada 46,2 % ispitanika. Da ne znaju izjasnili su se 23,1 %, a bez odgovora je bilo 30,8 %.

Obrezivanje spada među 3 obredne aktivnosti, a koje ne spadaju u 7 kršćanskih sakramenata potvrdilo je da ne spada 93,3 % ispitanika. Bez odgovora je bilo 3,4 % ispitanika, koliko i njih koji su se izjasnili da ne znaju.

Misa/liturgija spada među 3 obredne aktivnosti, a koje ne spadaju u 7 kršćanskih sakramenata potvrdilo je da ne spada 77,4 % ispitanika. Ne zna 6,5 % ispitanika, te nema odgovora njih 16,1 %.

Svećenstvo/red spada među 3 obredne aktivnosti, a koje ne spadaju u 7 kršćanskih sakramenata je potvrđeno da ne spada u velikom postotku i to 86,4 %. Po 6,8 % ispitanika ne zna ili nije dalo odgovor na ovu tvrdnju.

Bolesničko pomazanje/jelosvećenje spada među 3 obredne aktivnosti, a koje ne spadaju u 7 kršćanskih sakramenata potvrdilo je da ne spada 83,3 % ispitanika. Da ne zna odgovorilo je 7,4 %, a nije dalo odgovor njih 9,3 %.

Pomazanje spada među 3 obredne aktivnosti a koje ne spadaju u 7 kršćanskih sakramenata – potvrdilo je da ne spada čak 83 %; ne zna 11,1 % a bez odgovora je bilo 8,5 %.

Brak spada među 3 obredne aktivnosti, a koje ne spadaju u 7 kršćanskih sakramenata - da ne spada odgovorilo je 66,7 % ispitanika. Zatim 11,1 % ispitanika ne zna, a bez odgovora na ovo pitanje je bilo 22,2 %.

Slijedi pitanje da li je jevrejima dozvoljeno da pale svjetlo na Sabat? Odgovori su sljedeći: 16,5 % ispitanika smatra da je dozvoljeno; da nije dozvoljeno smatra 8,2 % ispitanika; bez odgovora je bilo najviše ispitanika i to 75,3 %.

Da je jevrejima dozvoljeno da spremaju hranu za vrijeme Sabata - potvrdilo je samo 22,2 % ispitanika. Da nije dozvoljeno, izjasnilo se 14,8 % ispitanika, a bez odgovora je bilo 63 % ispitanika.

Da li je jevrejima dozvoljeno voziti auto za vrijeme Sabata - potvrdno je odgovorilo 10,8 %, a da nije dozvoljeno smatra 14 %. Najveći broj ispitanika nije dao odgovor i to 75 %.

Slično je situacija sa pitanjem dozvole korištenja telefona. 72 % ispitanika je bilo bez odgovora. Da nije dozvoljena upotreba telefona jevrejima na Sabat smatra 11,7 %, a da jeste odgovara 16 % ispitanika.

Na pitanje koje od navedenih pojmova označava jedno od 5 dnevnih molitvi muslimana, ispitanici daju sljedeće odgovore: selam 5,3 %, džuma 13 %, namaz 28,2 % ispitanika, jacija 4,6 %. Bez odgovora je bilo 38,9 % ispitanika.

Vezano za religijske vođe u islamskoj zajednici, na pitanje koji je muftija po redu, odgovori su bili sljedeći: najviše ispitanika tačnije 26,8 % smatra da je muftija drugi po redu; da je prvi odgovorilo je 4,9 % ispitanika, a treći 7,7 %.

Vezano za religijske vođe u islamskoj zajednici, na pitanje koji je imam po redu, odgovori su bili sljedeći: da je imam treći u hijerarhiji odgovorilo je 21,8 % ispitanika. Nadalje, 8,5 % ispitanika odgovorilo je da je imam na prvom mjestu, a 9,2 % ispitanika odgovorilo je da je imam na drugom mjestu.

Vezano za religijske vođe u islamskoj zajednici, na pitanje koji je reisu-l-ulema, odgovori su bili sljedeći: da je prvi odgovorilo je 27,5 % ispitanika, a da je drugi i treći, ukupno je odgovorilo 12 % ispitanika.

Na pitanje da li znaju po hijerarhiji poredati religijske vođe muslimana, njih 66,7 % ispitanika je odgovorilo potvrdno.

Muslimani imaju svoj kalendar i on se računa od koje godine? Najviše ispitanika, tačnije 17,6 % je odgovorilo da se vrijeme u muslimanskom kalendaru računa od 622 godine. Na ukupno drugih ponuđenih 13 odgovora, ispitanici su sa 7 % odgovorili za 9 ponuđenih odgovora. Četiri odgovora su procentualno dati od 1,4 % i 2,1 %.

Koje se godine hrišćanstvo podijelilo na zapadno (katoličanstvo) i istočno (pravoslavno). Na tri ponuđena odgovora, 81 % ispitanika je dalo odgovor da je to bilo 1054. godine. Odgovor nije znalo 8,8 % ispitanika, a 9,5 % ispitanika je odgovorilo da je to bilo 3136. godine, dok je 1620. godinu potvrdilo 7 % ispitanika.

Paroh je religijski vođa koji pripada kojoj religijskoj zajednici? Samo je 8,5 % ispitanika ustvrdilo da paroh pripada katoličkoj religijskoj zajednici.

Župnik je religijski vođa koji pripada kojoj religijskoj zajednici? Većina ispitanika, 96,5 % je odgovorilo da župnik pripada katoličkoj vjerskoj zajednici. Da pripada pravoslavnoj odgovorilo je 2,4 % ispitanika a jevrejskoj 1,2 %.

Vladika/episkop je religijski vođa koji pripada kojoj religijskoj zajednici? U odgovorima je potvrđeno da 97,7 % ispitanika smatra da vladika pripada pravoslavnoj religijskoj zajednici. Da pripada katoličkoj iskazalo je 2,3 % ispitanika.

Biskup je religijski vođa koji pripada kojoj religijskoj zajednici? Ispitanici su sa 93,8 % odgovorili da je biskup vođa koji pripada katoličkoj religijskoj zajednici. Da pripada pravoslavnoj, izjasnilo se 6,3 % ispitanika.

Muftija je religijski vođa koji pripada kojoj religijskoj zajednici? Ispitanici su sa 100 % odgovorili da muftija pripada islamskoj vjerskoj zajednici.

Mitropolit je religijski vođa koji pripada kojoj religijskoj zajednici? Ispitanici sa 96,4 % odgovora potvrdili su da je mitropolit vođa pravoslavne religijske zajednice. Da je vođa katoličke, odgovorilo je 2,5 % ispitanika.

Papa je religijski vođa koji pripada kojoj religijskoj zajednici? Sa 96 % pravoslavci odgovaraju da papa pripada katoličkoj vjerskoj zajednici. Da pripada pravoslavnoj, odgovorilo je 2,4 % a jevrejskoj njih 1,2 %.

Patrijarh je religijski vođa koji pripada kojoj religijskoj zajednici? U odgovorima je 97,7 % ispitanika potvrdilo da je patrijarh vođa u pravoslavnoj religijskoj zajednici. Da pripada katoličkoj, iskazalo je 2,3 % ispitanika.

Rabin je religijski vođa koji pripada kojoj religijskoj zajednici? Ispitanici su odgovorili sa 85,9 % da rabin pripada jevrejskoj religijskoj zajednici.

Reisu-l-ulema je religijski vođa koji pripada kojoj religijskoj zajednici? Ispitanici su, tačnije njih 98,7 % odgovorili da je u pitanju islamska vjerska zajednica. Da pripada jevrejskoj odgovorilo je 1,3 %.

U pogledu uloge i kojoj religijskoj zajednici pripadaju, paroh, župnik, vladika, biskup, muftija, mitropolit, papa, patrijarh, rabin, reisu-l-ulema, ispitanici su pokazali visok nivo znanja od 89 % za rabina i čak 100 % za muftiju. I za preostale religijske vođe imamo visok nivo poznavanja: od 91 % do 97 % ispitanika.

Na pitanje znate li ko slavi krsnu slavu, ispitanici su potvrdno odgovorili sa 98,6 %, da krsnu slavu slave pravoslavci. Samo 1,3 % ispitanika odgovorilo je da krsnu slavu slave jevreji.

Znate li koja je najrasprostranjenija hrišćanska molitva? Da je to Oče naš odgovorilo je 87,9 % ispitanika. Dok je za molitvi Zdravo Marija odgovorilo 7,1 %. Samo 5 % ispitanika nije znalo odgovor.

Kada je u pitanju najznačajniji hrišćanski blagdan, od 11 ponuđenih odgovora, ispitanici su sa 47,2 % odgovorili da je to Božić, a 35 % ispitanika smatra da je to Vaskrs.

Na pitanje koji je simbol hrišćanstva, ispitanicu su odgovorili, tačnije njih 85,2 % da je to krst. Na ostale ponuđene odgovore, četiri, njih 7 % je dalo različite odgovore.

Rođenje poslanika Muhameda je jedan od najpoznatijih praznika kod muslimana. Njih 100 % je odgovorilo da je rođenje poslanika Muhameda jedan od najpoznatijih praznika kod muslimana.

Da su Ramazanski i Kurban-bajram najpoznatiji praznici kod muslimana ispitanici su potvrdili sa 100 %.

Na ponuđene odgovore da katolici u nedjelju idu na službu, svetu misu, bogoslužjenje, liturgiju, crkvu, ispitanici su sa 65,5 % odgovorili da katolici u nedjelju idu na misu. Drugi odgovori su iskazani sa 7 %.

Da muslimani petkom idu na džumu odgovorilo je 32,4 % ispitanika. Da idu na namaz odgovorilo je 11,3 % ispitanika.

Kod katolika je zadržan obred obrezivanja? Da je zadržan potvrdilo je od ukupnih odgovora 100 % ispitanika. Za židove također 100 %. Čak i na pitanje za obred obrezivanja kod pravoslavaca, također su svi odgovorili potvrdno. Za muslimane, obred je zadržan u vrijednosti od 99,2 % a da nije, odgovorilo je 8 % ispitanika.

Da se židovski vjerski hram naziva sinagoga, odgovorilo je 61,3 % ispitanika. Njih 7 % je odgovorilo da ne zna. Na pitanje šta je simbol jevrejske vjere samo je 40,1 % ispitanika odgovorilo da je simbol Davidova zvijezda. Ostali ponuđeni odgovori su se kretali u vrijednosti od 7 %.

Na pitanje koja je najpoznatija redovnička katolička zajednica u Bosni i Hercegovini, ispitanici su na osnovu više ponuđenih odgovora sa 7 % potvrdili

da su to: franjevačka, Sestre milosrdnice, i franjevci-benediktanci. Odgovor nije znalo 9% ispitanika.

Među 5 osnovnih načela koje mora poštovati i živjeti svaki musliman jeste šehadet (ispovijedanje vjere). Ovo je potvrdilo čak 98,6 % ispitanika pravoslavne vjere.

Ostala načela ispitanici su potvrdili usljedećim vrijednostima: namaz 98,9%, post 98,7 %, slavljenje dana nevruga 92,3 %, zekat 98,4 %, hadž 98,4 %.

Na pitanje koji je simbol islama, 14,8 % ispitanika je odgovorilo da je to polumjesec. Da je mjesec i zvijezda odgovorilo je 20,4 % ispitanika, a da je polumjesec i zvijezda odgovorilo je 11,3 %.

U odgovorima ispitanika pravoslavaca ispoljen je veoma visok postotak preko 90 % o poznavanju osnovnih načela prema kojima treba živjeti svaki musliman.

Čime upravlja gvardijan? Od ponuđenih odgovora da upravlja župom, samostanom, provincijom, samo je 15 % ispitanika odgovorilo da gvardijan upravlja samostanom. Da upravlja župom odgovorilo je 5,8 % ispitanika, a provincijom 8,3 %. Odgovor nije znalo 70,8 % ispitanika. Pokazalo se da dvije trećine ispitanika nikako ne poznaje upravljačku ulogu gvardijana.

Čime upravlja iguman? Ispitanici su pokazali svojim odgovorima sa 71,8 % da iguman upravlja manastirom a ne parohijom ili episkopijom.

Kako se naziva obavezni milodar, potpisana milostinja kod muslimana? Da je to zekat odgovorilo je 22,5 % ispitanika, a da je to sadaka - odgovorilo je 8,5 % ispitanika.

Da je Šalom pozdrav jevreja potvrdilo je 100 % ispitanika. Selam kao pozdrav muslimana je potvrdilo također 100 % od ispitanih. Hvaljen Isus i Marija je pozdrav katolika – potvrdilo je 99,2 %. Pomoz Bog je pozdrav pravoslavaca potvrđeno je sa 100 % od ukupne vrijednosti.

Na ovaj način ispitanici pravoslavci su potvrdili da u potpunosti poznaju pozdrave unutar religijskih zajednica muslimana, katolika, jevreja i pravoslavaca.

Pored islamske, pravoslavne, katoličke i jevrejske zajednice u BiH postoje i druge: da postoje protestanti, potvrđeno je od strane pravoslavaca 8,5 % ispitanika, adventisti i jehovini svjedoci su potvrđeni sa 7 % ispitanika, romska vjerska zajednica isto sa 7 %. Da ne znaju odgovorilo je 7 % ispitanika.

Jeste li posjetili vjerski hram neke druge religijske zajednice osim vaše? 18,5 % ispitanika je potvrdilo da su posjetili druge hramove kao gosti. Njih 27,7 % su kao turisti posjetili druge hramove, a da nije bilo prilike izjasnilo se 26,9 % ispitanika. 10,9 % ispitanika nema radoznalost za to, a 13,4 % je iskazalo da ne žele posjetiti hramove drugih religija.

Kada su u pitanju drugi razlozi, 7 % ispitanika ne zna, te ista vrijednost je vezana za odgovor da nisu, ali da imaju namjeru.

Na pitanje da li im je poznato da je pripadnik neke druge religije posjetio hram religije kojoj pripadaju, 17,9 % ispitanika je odgovorilo da im nije poznato. Bez odgovora je bilo 13,4 %, a da je bilo drugih pripadnika kao gost izjavilo je 20,1 %. Najveći broj ispitanika, tačnije njih 48,5 % je odgovorilo da im je poznato da su pripadnici drugih religija kao turisti posjećivali objekt njihove religijske pripadnosti.

U kojoj mjeri se slažete da je hrišćanstvo jedina istinita vjera? Bez odgovora je bilo 17,7 % ispitanika, niti se slažu niti ne slažu je bilo 21,5 %, da se djelimično slažu bilo je 18 % ispitanika. Najveći postotak se odnosi na potvrđan odgovor, da je hrišćanstvo jedina istinita vjera i to 30,8 %. Kumulativno posmatrano, 49 % ispitanika se slažu i djelimično slažu da je hrišćanstvo jedina i prava vjera.

Da li je neko iz vaše uže obitelji (dijete, sestra, brat) u braku sa pripadnikom druge nacije? Da jeste odnosno potvrđni odgovor je iskazalo 20,8 % ispitanika. Da nije odgovorilo je 70,8 %. Da ne zna odgovorilo je 8,5 %. Prema ovim odgovorima, samo je jedna petina odnosno 20,8 % ispitanika potvrdilo da su neki članovi njihove uže porodice u braku sa pripadnicima druge nacije. Od onih koji su iz uže porodice ispitanika u braku sa pripadnicima drugih nacija, ispitanici su odgovorili da su to muslimani 25,6 %, katolici 7 %, židovi 9 % i ateisti 55,8 %.

Kako se vrednuju ekstremni nacionalisti? Njih 65,2 % ispitanika tvrdi da su muslimani ekstremni nacionalisti. Za katolike je odgovorilo 16 % ispitanika. Pravoslavci su u odgovorima ispitanika ekstremni nacionalisti sa 12,1 % dok su jevreji ekstremni nacionalisti za 1,5 % ispitanika. Ateisti su sa 4,5 % odgovora okarakterisani kao ekstremni nacionalisti. Za zaključiti je da je percepcija o muslimanima kao ekstremnim nacionalistima došla usljed medijskog tretmana ekstremnih nacionalista u islamskim zemljama.

Vrijednosni sudovi ispitanika o karakternim osobinama muslimana, katolika, židova i ateista iskazuju se u sljedećim procentualnim vrijednostima: impulzivni su: muslimani 36,1 %, pravoslavci 34,4 %, katolici 16,4 %, židovi 6,6 % te ateisti sa 6,6 %.

Vrijedni su: muslimani 23 %, pravoslavci 49,4 %, katolici 6,9 %, židovi 17,2 %, i ateisti sa 3,4 %.

Inteligentni su: muslimani 10,4 %, pravoslavci 59,7 %, katolici 10,4 %, židovi 15,6 %, i ateisti 3,9 %.

Vidljivo je da su pravoslavci u visokom postotku vrednovali svoju religijsku grupu, nešto povoljnije jevreje, a sa najnižim postotkom su vrednovali katolike i muslimane.

Kakva je privrženost obitelji? Iskazani su sljedeći vrijednosni sudovi: muslimani 17,6 %, pravoslavci 49,4 %, katolici 16,5 %, židovi 14 %, ateisti 2,4 %. Za ispitanike pravoslavce, najmanje privrženi obitelji su ateisti i židovi.

Koliko su pripadnici muslimana, pravoslavaca, katolika, jevreja i ateista materijalisti? Odgovori su dati u sljedećim postocima: muslimani 15,4 %, pravoslavci 12,3 %, katolici 36,9 %, jevreji 26 % i ateisti 9,2 %.

Koliko su pripadnici ovih skupina koristoljubivi? Muslimani 28,3 %, pravoslavci 18,9 %, katolici 24 %, jevreji 18,9 % i ateisti 9,4 %.

Koliko su pripadnici ovih skupina muzikalni? Muslimani 30,6 %, pravoslavci 38,7 %, katolici 12,9 %, jevreji 12,9 % i ateisti 4,8 %.

Koliko su pripadnici ovih skupina ratoborni? Pravoslavci su potvrđeni sa 43,5 %, da su muslimani ratoborni smatra 30,6 % ispitanika, katolici 12,9 %, jevreji 12,9 %, ateisti 4,8 %. Vidljivo je da su pravoslavci sebe najviše vidjeli kao ratoborne i to u vrijednosti od 43,5 %.

Snalažljivi su prema pravoslavnim ispitanicima pripadnici sljedećih grupa: muslimani 15,9 %, pravoslavci su najsnalažljiviji sa 53,5 %, katolici 11 %, jevreji 11,6 % a ateisti su snalažljivi za 7,2 % ispitanika.

Koliko su temperamentni? Prema mišljenju ispitanika pravoslavaca, pravoslavci su najtemperamentniji sa 63,5 %. Nadalje, muslimani sa 12,7 %, katolici 12,7 %, jevreji 11,6 % a ateisti 7,2 %.

Da li su pripadnici drugih religija nepristupačni: 24 % ispitanika smatra da su muslimani nepristupačni, pravoslavci 12 %, katolici 8 %, 30 % smatra da su jevreji nepristupačni, a ateisti 26 %.

U pogledu praznovjernosti, vrijednosti su sljedeće: 62,3 % ispitanika potvrđuje praznovjernost kod ateista, jevreji su praznovjerni od 1,9 %, katolici 9,4 %, a pravoslavci i muslimani su praznovjerni za 13,2 % ispitanika.

Da su religiozni: muslimani 37,7 %, pravoslavci 29,9 %, katolici 18,2 %, jevreji 6,5 %, a ateisti 7,8 %.

Duhovitost pripadnika religijskih grupa: pravoslavci su najduhovitiji 67,7 %, katolici 4,8 %, muslimani 16 %, jevreji 4,8 % a ateisti 6,5 %.

Prevrtljivi su: muslimani 13,5 %, pravoslavci 20,5 %, katolici 40,9 %, jevreji 11,4 % i ateisti 6 %.

Tolerantni su: muslimani 8,8 %, pravoslavci su najtolerantniji sa 47,4 %, katolici 21,1 %, jevreji 12 % a ateisti 10,5 %.

Škrtost se javlja u sljedećim vrijednostima: muslimani 15 %, pravoslavci 17,2 %, katolici 25,9 %, jevreji 32,8 % i ateisti 8,6 %.

Konzervativni su: muslimani 45,5 %, pravoslavci 16,4 %, katolici 14,5 %, jevreji 16,4 % i ateisti 7 %.

Primitivni su: muslimani sa 49 %, pravoslavci 14,3 %, katolici 10,2 %, jevreji 6,1 %, ateisti 20,4 %. Skoro 70 % od ukupno ispitanih smatra da su primitivni muslimani i ateisti.

Naivni su: muslimani 14,5 %, pravoslavci 43,6 %, katolici 5,5 %, jevreji 18,2 %, a ateisti 18,2 %.

Koliko se poštuju pripadnici ostalih religijskih skupina, odgovori su u sljedećim vrijednostima: katolike poštuje 53 % ispitanika pravoslavaca, nema ništa protiv njih 40 %, da ih ne vole odgovorilo je samo 0,67 %. Pravoslavci se poštuju u vrijednosti od 90 %. Muslimane poštuje njih 46 % ispitanika, da nema ništa protiv njih odgovorilo je 42,6 %, a da ih ne vole iskazalo je 9,6 %. 1,5 % ispitanika odgovorilo je da mrzi muslimane. Ovdje potvrđujemo zanemariv postotak mržnje prema muslimanima.

Kada je u pitanju poštovanje prema jevrejima poštuje ih njih 47,8 % ispitanika, 44,8 % ispitanika nema ništa protiv jevreja, a da ih ne voli odgovorilo je 9,6 %. 1,5 % mrzi jevreje.

Pripadnike drugih religijskih skupina/sekti ispitanici poštuju sa 20,7 %. Protiv ovih grupa nema ništa 20 % njih, dok ih ne voli čak 52,6 %. Mržnju je iskazalo 6,7 % ispitanika. Zadnja dva postotka ukazuje na netoleranciju i animozitet prema drugim sljedbama.

Sa pravoslavcem mogu imati prijateljski odnos odgovorilo je 99,2 % ispitanika. Da ne mogu, iskazalo je 8 % ispitanika.

Sa pravoslavcem mogu imati susjedske odnose odgovorilo je potvrdno 98,4 % ispitanika, što je u oba slučaja očekivano. Da ne mogu imati susjedske odnose smatra 1,6 % ispitanika.

Da mogu imati poslovne odnose sa pravoslavicima, odgovorilo je 96,8 % ispitanika, a nastavnika njihove djece za pravoslavca potvrdno je odgovorilo 96 % ispitanika. Nadalje za kućnog prijatelja pravoslavca, 95 % ispitanika je odgovorilo potvrdno, a zeta ili snahu odgovorilo je 98 % ispitanika.

Sa katolikom mogu imati prijateljske odnose smatra 85,5 % ispitanika, a da ne mogu tvrđi 14,5 %. Za susjedske odnose sa katolicima, potvrdilo je tvrđnju 83,5 %, a 16,5 % ispitanika smatra da ne mogu imati susjedske odnose sa katolicima. Potvrdne odgovore da mogu imati šefa katolika dalo je 60,9 % ispitanika, dok je negativno odgovorilo 39,1 %. Slično je sa odgovorima na poslovne odnose sa katolikom: potvrdno je odgovorilo 74 % ispitanika, a

negativno njih 25 %. 62,4 % ispitanika može imati katolika za nastavnika svoje djece u vrijednosti, dok se 37 % ispitanika usprotivilo ovoj tvrdnji.

Za prijateljske odnose sa katolikom izjasnilo se 74,5 % ispitanika, dok je protiv prijateljstva bili njih 25,5 %. Imati zeta ili snahu katolika potvrdno je odgovorilo 68,1 %.

Imati katolika za prijatelja, susjeda, poslovnog partnera, kućnog prijatelja potvrdno je odgovorilo preko 75 % ispitanika pravoslavaca. Za katolika šefa i nastavnika djece potvrdno je odgovorilo 60 % ispitanika.

Na ista pitanja vezana za pripadnike muslimanske vjeroispovijesti, odgovori su sljedeći: da mogu biti prijatelji sa muslimanima odgovorilo je 83,9 % ispitanika, 77 % ispitanika smatra da im musliman može biti komšija, 74,8 % pravoslavaca nema problema da im musliman bude poslovni partner, kućni prijatelj njih 69,8 %, zet ili snaha 64,8 %. manje povjerenje su ispitanici iskazali da im musliman bude šef 55,3 % i nastavnik njihove djece 60,2 %.

Povjerenje ispitanika pravoslavaca prema ateistima znatno je manje od povjerenja koje iskazuju prema katolicima i muslimanima. Da mogu imati susjedske i drugarske odnose ispitanici su potvrdno odgovorili sa 64,8 % odnosno 66,7 %. U drugim odrednicama, potvrdne vrijednosti se kreću u vrijednostima od nešto više od 50 %.

U kojoj mjeri se slažete sa tvrdnjom da kršćani i muslimani vjeruju u istog Boga? Prema odgovorima ispitanika, potpuno se slaže njih 26,3 %, djelimično 26,3 %. Zbirno posmatrajući, preko polovine ispitanika smatra da kršćani i muslimani vjeruju u istog Boga.

Vezano za pripadnike drugih grupa/sljedbi/sekti, ispitanici smatraju da im treba omogućiti djelovanje u vrijednosti od 46 %. Ograničenje njihovih prava zagovara 11 %, a samo 8 % ispitanika smatra da im treba osigurati istu slobodu kao i za ostale. Odgovor na ovo pitanje nije dalo 34,3 % ispitanika.

Koliko se osjećate pripadnikom svoje religije? Pripadnicima svoje religije se u potpunosti osjeća 66,2 % ispitanika, djelimično imaju ovaj osjećaj njih 24,3 % ispitanika, nije sigurno 3,7 %, a bez odgovora je bilo 5,9 % ispitanika.

U kojoj se mjeri osjećate bliskim sa pripadnicima drugih religijskih zajednica? 29 % ispitanika se u potpunosti osjeća blisko, 48,6 % se djelimično osjeća bliskim, nije sigurno 13 % ispitanika, dok njih 6,5 % nije željelo odgovoriti na ovo pitanje.

Na pitanje koliko im je važna pripadnost svojoj religijskoj zajednici, njih 62,3 % smatra da im je veoma važno. Da im je djelimično važno smatra 22,5 %, a da im nije ni važno niti nije važno smatra 10 % ispitanika. Čak 80 % ispi-

tanika je u kumulativnim vrijednostima potvrdilo da im je važna pripadnost svojoj religijskoj zajednici.

Kako biste opisali svoj odnos prema nacionalnoj pripadnosti? Ispitanici odgovaraju na sljedeći način: njih 37,3 % iskazali su da prihvataju svoju nacionalnost, ali da mnogo ne razmišljaju o tome. Da je nacionalna pripadnost važan dio njihovog života smatra 6,7 % ispitanika, dok za 8,2 % ispitanika nacionalna pripadnost nije važna. Odgovor nije dalo 4,3 % ispitanika pravoslavne vjeroispovijesti.

Kojim jezikom govorite, kako nazivate svoj maternji jezik? Da je to srpski jezik odgovorilo je 93,5 % ispitanika. Bez odgovora na ovo pitanje je bilo 3,6 %. Bosanskim ili nekim drugim jezikom govore prema ovom izjašnjenju njih 1,4 %, 7 % ispitanika koriste drugi naziv za svoj maternji jezik.

Kada neko ko nije pripadnik vaše religije kritikuje pripadnike vaše religije, da li se osjećate lično kritikovan? Kao ličnu kritiku doživljava njih 28,8 %, dok su se za odgovor djelimično odlučilo 40,3 % ispitanika. Da uopšte to ne doživljavaju kao ličnu kritiku smatra 20 % ispitanika, dok njih 10 % nije dalo odgovor na ovo pitanje. Vidljivo je da 68 % ispitanika kritiku pripadnika svoje religijske zajednice doživljavaju i kao ličnu kritiku.

Na tvrdnju da kršćani i muslimani mogu živjeti zajedno imajući svako svoju vjeru, 47,8 % ispitanika je dalo potvrđan odgovor. Sa ovom tvrdnjom se djelimično slaže 23,9 % ispitanika, a da se niti slažu niti ne slažu smatra 12,3 %. Djelimično se slažu ili se potpuno ne slažu sa ovom tvrdnjom iskazalo je 6,6 %. Od ukupnog broja, njih 10,8 % nema odgovor ili ga ne znaju.

Odgovori na ovu konkretno postavljeno tvrdnju pokazuju da većina pravoslavaca ispitanika smatra da hrišćani i muslimani mogu živjeti zajedno. Naspram teze partijsko-političkih zagovornika da zajednički život nije moguć: zajednički život Srba sa Bošnjacima i Hrvatima.

Živim u bračnoj zajednici sa osobom druge religijske pripadnosti i dobro se slažemo: od ukupno ispitanih koji su odgovorili na ovo pitanje sa potvrđnim odgovorom imamo 100 %. Isto je tako i sa tvrdnjom da u porodici imaju člana neke druge religijske zajednice. Identična vrijednost je sa tvrdnjama za susjeda, kolegu na poslu te da imaju pozitivno iskustvo u svim navedenim slučajevima.

Na tvrdnju da: čestitam, odlazim, pozivam i proslavljam sa prijateljima druge vjeroispovijesti sve praznike ne opterećujući se razlikama: ispitanicu su sa 100 % odgovorili potvrđno. Za odnose u kojima se samo čestita, ne odlazi, ne poziva, ne proslavlja sa drugima odgovorilo je 83,3 % ispitanika. Da se ne čestita, niti odlazi na praznike, kumulativna vrijednost je 100 %.

Maksimalne kumulativne vrijednosti su date i u odgovorima: da se čestita i poziva, ali ne sve zajedno, jer ovisi od vjeroispovijesti zvanica, da se pripadnici drugih vjeroispovijesti pozivaju samo na godišnjice i rođendane, da se čestita samo telegramom, sms-om bez zajedničkog slavlja. Posljednju tvrdnju je potvrdilo 98,2 % ispitanika.

Smatrate li da neki ljudi odlaze u vjerske hramove radi društvenog statusa, da bi bili viđeni? Na ovo pitanje potvrđan odgovor je dalo 39 % ispitanika. Njih 23,5 % ispitanika smatra da nisu sigurni u ovu tvrdnju. Bez odgovora je bilo 8,8 % ispitanika.

Kakav je vaš stav prema religiji? Najviši procenat, tačnije 37 % ispitanika da su pravoslavlje, islam i katoličanstvo dobar okvir za vjeru i važan pozitivan faktor i korektor.

Kako gledate na međureligijske odnose danas? Najviše ispitanika, njih 37,3 % smatra da se međureligijski odnosi pogoršavaju te ako ovako nastave, da može doći do novih religijskih sukoba.

Religije su danas u krizi, jer je vjera u krizi zato što čovjek iz temelja mijenja svoj odnos prema Bogu. Na ovu tvrdnju 100 % ispitanika. Sa istom vrijednošću ispitanici su odgovorili da je religija u krizi zbog potrošačkog načina života te da ne uspijeva odgovoriti na vjerske potrebe ljudi. Slijedi i odgovor da je religija u krizi zbog sekularnih ideologija i sekti koje spretno zavode narod. Religija je, prema ispitanicima, u krizi, jer je popustila modi i iskušenjima koje nudi bezbožni svijet.

Zilka Spahić Šiljak

KOLIKO SE (NE)POZNAJEMO TOLIKO SMO TOLERANTNI? MUSLIMANKE I MUSLIMANI O SEBI I DRUGIMA U BOSNI I HERCEGOVINI

Sažetak

U ovom radu analiziramo koliko studentice i studenti koji se deklariraju kao muslimanke i muslimani poznaju sebe i svoju religijsku tradiciju, koliko prakticiraju islam, ali i koliko poznaju druge religijske tradicije u svom okruženju te kakve stavove imaju o svojim komšijama katolicima, pravoslavnim, jevrejima i onima koji se izjašnjavaju kao ateisti i agnosticci. Građani Bosne i Hercegovine uglavnom žive u etnički i religijski podijeljenim i homogenim sredinama i mladi se socijaliziraju i obrazuju u takvom okruženju, uz religijsko konfesionalno obrazovanje koje pohađa većina djece. Sociološko istraživanje pod nazivom "Koliko se poznajemo" ima za cilj pokazati da li u kojoj mjeri nepoznavanje vlastite a posebno religije/konfesije drugoga doprinosi socijalnog distanci, te da li je to prepreka dijalogu i izgradnji kulture mira. Stupanj religioznosti mladih je analiziran kroz ideološku, obrednu i intelektualnu dimenziju, kako bi se utvrdilo koja je razina religijske pismenosti. Rezultati istraživanja pokazuju koje vrste autostereotipa muslimanke i muslimani imaju o sebi, uglavnom pozitivnih, u odnosu na druge, ali i koje vrste heterostereotipa imaju prema svojim komšijama. U konačnici, koliko muslimani kao najbrojniji u BiH (50,7 procenata ukupne populacije) pokazuju socijalnu distancu prema svojim komšijama jevrejima, katolicima i pravoslavnim, ali nereligioznim osobama, i koliko to utječe na njihovu opredijeljenost za prihvaćanje različitosti, a ne samo pasivnu toleranciju?

Ključne riječi: studenti, muslimani, religioznost, socijalna distanca, autostereotipi, heterostereotipi, kultura mira

Uvod

*“Ovdje su narodi i ljudi uvijek živjeli zajedno,
slavili praznike i poštovali jedni druge.”*

Ovo je rečenica koju često možemo čuti u Bosni i Hercegovini (BiH) kada god se pokrene rasprava o suživotu, pomirenju, kulturološkim i religijskim razlikama. Iako je ova rečenica tačna, da su ljudi stoljećima živjeli zajedno i preživljavali burne povijesne trenutke kada god su imperije sa Istoka i Zapada, ali i susjedne države ostvarivale svoje političke planove, to samo po sebi ne znači da se oni i poznaju. Naučili su muslimani, katolici, pravoslavni i jevreji kako opstati, a onda i kako živjeti zajedno, nekada jedni sa drugima, a nekada jedni pored drugih unatoč čestim ratovima i razaranjima i etno-nacionalnim podjelama koje su posebno izražene danas nakon rata (1992–1995).

U BiH, ali i cijeloj Jugoistočnoj Evropi već stoljećima žive zajedno jevreji, kršćani i muslimani i kako Michael Mitteur ističe, nijedan drugi dio Evrope nije na takav način obilježen supostojanjem različitih religija sa specifičnom religijskom topografijom (2008, 8). Možemo još dodati i to da su religijske tradicije judaizma, kršćanstva i islama uveliko utjecale jedna na drugu kroz višestoljetno prožimanje i razmjenu kulturnih i običajnih praksi, a tome je pogodovalo i to što unatoč kulturnim i religijskim posebnostima ljudi na ovim prostorima imaju zajednički jezik: bosanski, hrvatski i srpski (BHS).

Poštovanje o kojem se govori nužno ne mora značiti i da ljudi doista poznaju kako svoju tako i druge religijske tradicije i kulture, a isto tako da je poznavanje drugoga i njegove/njene tradicije i kulture garant tolerancije i uvažavanja. Na koncu zadnji rat je pokazao da su komšije bile najžešći neprijatelji svojim komšijama sa kojima su se družili, obilježavali blagdane, prihvaćali kumstva, prijateljske i bračne veze. Čestitati nekome vjerski praznik, proslaviti zajedno Bajram, Božić ili Pesah, ne znači poznavanje porijekla, svrhe i značenja takvih religijskih praksi i to nije garant uvažavanja drugoga. Pored znanja i upoznavanja, važno je kultivirati empatiju i interkulturalne i međureligijske kompetencije od najranije dobi, kako bi se razvio odnos pun uvažavanja i razumijevanja te kako bi osoba mogla iskoračiti iz monokulturne u etnorelativnu perspektivu (Bennett, 1986).

Kognitivne razvojne teorije koju su još sredinom 20. stoljeća ponudili Jean Piaget i Anne Marie Weil (1995:248-75), a kasnije i Frances Aboud (1988, 24-25) pokazuju da kada dijete usvaja društvene kategorije i norme ponašanja ono neminovno naglašava razlike među društvenim grupama, doživljavajući

vlastitu grupu vrednijom. Stupanj tolerancije i uvažavanja će se povećavati u periodu odrastanja kada se smanjuje interes za društveno kategoriziranje. Da bi osoba razvila političke stavove aktivne tolerancije i uvažavanja potrebno je da kultivira nenasilje i izbjegavanje kršenja prava drugih koji su etnički, religijski, rasno, klasno ili rodno drugačiji.

U toku primarne i sekundarne socijalizacije važno je da mlada osoba razvija društvene i emocionalne vještine koje joj mogu pomoći da ostvari uspješnu interakciju sa vršnjacima, a kasnije i sa drugim ljudima (Piaget i Weil 1995:248-75). Na ovaj način se uči kako iz pozicije sebične i egoistične osobe prerasti u osobu koja je spremna da pregovara i kolaborativno rješava sve izazove i probleme s kojima se susreće. Ove vještine su posebno važne kada se osoba susreće sa drugima koji imaju, ne samo različite identitete već i suprotstavljena ideološka i druga polazišta i ciljeve.

Pitanje je kako se djeca i mladi u BiH socijaliziraju, da li se uče toleranciji i uvažavanju ili u monokulturnim zajednicama u kojima većina odrasta nakon rata, nemaju priliku učiti o drugima, ili učiti o drugima bez stereotipa i predrasuda koje su integralni dio kultura na ovim prostorima – posebno su upečatljivi etnički, religijski i rodni stereotipi i predrasude? Mnogo toga se podrazumijeva i pretpostavlja, pa se danas misli da s obzirom da je vjeronauka dio obrazovnog sistema, građani BiH bi trebali mnogo više znati o svojoj i religijama svojih komšija i shodne tome biti tolerantniji. Međutim, kako Adila Pašalić Kreso navodi:

Tipičan bosanskohercegovački učenik školovanjem u okviru nacionalnog kurikula usvaja isključivo vrijednosti svoje kulture, religije, historije, specifičnosti jezika čime mu se stvara utisak da ta kultura predstavlja nadogradnju kulture ili natkulturu njegove etničke mikrozaednice u kojoj živi i odrasta. (2016, 19)

Stoga je važno pitanje da li se i kako učimo o drugima? Kroz istraživanje pod nazivom "Koliko se poznajemo", provedeno među studentima i studenticama na državnim univerzitetima u BiH, vidljivo je da mladi ne samo da ne poznaju dovoljno religiju i tradiciju svojih komšija, nego nisu dovoljno upoznati ni sa vlastitom religijskom tradicijom, osim što imaju elementarna znanja o tome.

Uzorak i cilj

Sociološko istraživanje pod nazivom "Koliko se poznajemo" provelo je Odjeljenje društvenih nauka ANUBiH na uzorku od 499 studentica i studenata sa osam državnih univerziteta iz sedam gradova u BiH: Sarajevo, B.

Luka, Istočno Sarajevo, Mostar, Zenica, Tuzla i Bihać, uključujući i studentice i studente četiri teološka fakulteta: Fakultet islamskih nauka, Katolički bogoslovni fakultet i Franjevački teološki fakultet iz Sarajeva, te Bogoslovija Svetog Petra Dabrobosanskog u Foči. Cilj je bio ispitati u kojoj mjeri nepoznavanje vlastite, a posebno religije/konfesije drugoga među studentima, doprinosi socijalnoj distanci, te da li je to prepreka dijalogu i izgradnji kulture mira. Rezultati istraživanja su potvrdili postavljenu hipotezu da što mladi manje znaju o sebi i drugima i svom okruženju, to će biti udaljeniji jedni od drugih što će konsekvntno utjecati na izgradnju kulture mira.

U ovom dijelu analize, izdvajamo odgovore studentica i studenata koji se deklariraju kao muslimanke i muslimani i donosimo podatke o tome koliko poznaju islam, i islamsku tradiciju ali i religijske tradicije svojih komšija: pravoslavaca, katolika i jevreja, te kako percipiraju druge koji se ne deklariraju kao vjernice i vjernici ili kao pripadnici četiri dominantne konfesije.

Omjer muslimanki i muslimana u uzorku reflektira omjer u ukupnom broju stanovnika sa zadnjeg popisa stanovništva iz 2013. godine, prema kojem se 96,6 procenata građanki i građana BiH deklariralo kao vjernice i vjernici, a od toga 50,7 procenta se izjasnilo kao muslimanke i muslimani. Svi ispitanici koji su se deklarirali kao muslimanke i muslimani su se također deklarirali Bošnjakinje i Bošnjaci. To je također pokazatelj izjednačavanja etničkog i religijskog identiteta, što je posljedica složenih povijesnih događanja u kojima su Bošnjaci koristili dvostruku dezinaciju (Imamović, 2003, 327).

Zanimljivo je i to da je veći broj žena učestvovao u istraživanju (47,8 procenata žena i 29,9 procenata muškaraca, ostali se nisu izjasnili), što također odgovara većem broju studentica na društvenim i humanističkim fakultetima u odnosu na muškarce.

1. Ko sam ja i koliko poznajem svoju religijsku tradiciju?

Prethodna istraživanja provedena u BiH (Spahić Šiljak, 2007; Puhalo, 2009; Abazović, 2012; Majstorović i Turjačanin, 2013; Pehlić, 2019) pokazuju da je religija zajedno sa etničkim/nacionalnim identitetom ključan element identifikacije za većinu građana BiH. Šta to onda znači biti muslimanka ili musliman u BiH? Koje su to važne odrednice muslimanskog identiteta i na koji način se one reflektiraju na ličnoj i kolektivnoj ravni?

Kada govorimo o identitetima, onda govorimo o kompleksnom fenomenu pripadanja, prije svega porodici, religijskoj i etničkoj zajednici, regiji, zemlji, ili nekoj drugoj mnogo široj formi, kao što je primjerice *ummet* (duhovna

zajednica) za muslimane. U nastojanju da se odgovori na pitanje osobnog identiteta, većina ljudi govori o svojim ulogama koje se ne biraju (porodične uloge: kćerka, sin, sestra...) ili ulogama koje biraju poput obrazovanja i posla kojim se bave, a uz sve to dolazi i pripadanje naciji i religiji. Antropološka studija Tone Bringa *Biti musliman na bosanski način* (1995, 174-176) pokazala je da su BiH muslimani prije rata bili prilično sekularizirani, iako je i tada bio visok stupanj identifikacije sa religijom. Kasnija istraživanja također pokazuju značajniji stupanj identifikacije sa religijom. U knjizi *Žene, religija i politika* (Spahić Šiljak, 2007, 2020) vidljivo je kako je religijska identifikacija muslimana, pravoslavaca i katolika 91,11 procenata. Nakon toga u istraživanju objavljenom pod nazivom *Bosanskohercegovački muslimani između sekularizacije i desekularizacije* (Abazović, 2012, 125-130) u kojoj su učestvovali samo muslimani, religijska identifikacija je bila 82,6 procenta, ali samo 18,4 procenata ispitanika obavlja pet dnevnih molitvi (namaz), a 13,3 manje od pet dnevnih molitvi. Istraživanje koje je objavljeno u istom periodu sa građanima različitih etničkih i nacionalnih opredjeljenja pod nazivom *Youth Ethnic and National Identity in Bosnia and Herzegovina* (Etnički i nacionalni identitet mladih u Bosni i Hercegovini, (Majstorović i Turjačanin, 2013, 102-103) također je pokazalo vrlo visok stupanj religijske identifikacije muslimana koja se procentualno poklapa sa nacionalnim identitetom Bošnjak: 95,6 procenata. Xavier Bougarel proces izjednačavanja religijskog i nacionalnog identiteta karakterizira kao reislamiziranje Bošnjaka i nacionaliziranje Islama (2017, 158), i to potvrđuje izjavama muslimanskih intelektualca koji su bili javno i politički angažirani 1990-ih na pitanjima profiliranja Bošnjaka i njihovog nacionalnog identiteta.

Odgovori studentica i studenata muslimanki i muslimana u ovom istraživanju pokazuju na koji način oni doživljavaju svoj društveni religijski identitet koji je omeđen kontekstom u kojem žive, ali i pripadnošću porodici u kojoj se manje ili više prakticira religija, odnosno u kojoj je manje ili više izražen religijski identitet. S obzirom da religija, ali i nacija imaju integrativnu moć da osobi daju sigurnost i stabilan okvir, onda ne čudi da se veliki broj ljudi u post-ratnom kontekstu bremenitom brojnim ekonomskim i političkim problemima, uključujući i probleme negiranja identiteta, jezika i kulturološke posebnosti, identificira sa religijom i nacijom i da se nacionalno i religijsko uglavnom preklapaju, jer je na ovim prostorima religijska pripadnost ključni element nacionalnog identiteta.

Rezultati ovog istraživanja pokazuju da je religijska identifikacija muslimanki i muslimana vrlo visoka: 94,8 procenata, da se 93,2 procenta njih izja-

snilo kao Bošnjakinje i Bošnjaci, a 90,4 procenata da im je maternji jezik bosanski. Nekoliko pitanja je bilo usmjereno na to da se ustanovi u kojoj mjeri su muslimanke i muslimani vezani za svoju naciju, religiju, jezik i zemlju, što je jedan od pokazatelja njihove otvorenosti prema drugima. Iako se veliki broj muslimanki i muslimana izjasnio nacionalno kao Bošnjakinje i Bošnjaci, njihov odnos prema tom identitetu je u nešto manjem procentu izrazito važan.

Tabela 1.

Moj odnos prema nacionalnoj pripadnosti	Musliman	Muslimanka
prihvaćam svoju nacionalnu pripadnost, ali ne mislim puno o njoj	36,7%	42,3%
moja nacionalna pripadnost za mene nije važna	6,3%	9,5%
nacionalna pripadnost je važan dio mog života	34,8%	26,9%
ne znam	17,7%	20,2%

Slično kao i sa prethodnim pitanjem, veliki broj ispitanika se deklarirao kao muslimanke i muslimani, ali im je važnost religijskog identiteta procentualno manja od formalnog pripadanja.

Tabela 2.

Važno mi je što sam pripadnik/ca svoje religije	Musliman	Muslimanka
veoma mi je važno	62,0%	64,2%
djelomično mi je važno	15,8%	13,5%
niti mi je važno nit nevažno	5,1%	7,8%
uopće mi nije važno	6,3%	6,7%
ne znam	6,3%	6,3%

Zanimljivo je također da više od polovice ispitanih doživljava kritiku upućenu muslimanima kao ličnu kritiku, što je pokazatelj emocionalne veza-nosti za religiju i važnosti kolektivnog religijskog identiteta i pripadanja zajednici. Prema Teoriji samokategorizacije (Turner et. al. 1994) kada pojedinac doživljava sebe manje kao individuu, a više kao pripadnika grupe onda se u procesu depersonalizacije povećaju autostereotipi. To ne znači da on gubi svoju osobnost, već je redefinira u skladu sa osjećajem pripadnosti određenoj grupi. Zbog toga se i kritika upućena grupi kojoj osoba pripada doživljava lično.

Tabela 3.

Kada neko ko nije pripadnik moje religije kritizira muslimane	Musliman	Muslimanka
to doživljam kao ličnu/osobnu kritiku	24,1%	23,8%
to djelimično doživljam kao ličnu/osobnu kritiku	28,5%	38,1%
to uopće ne doživljam kao ličnu/osobnu kritiku	35,4%	25,8%
ne znam/bez odgovora	9,5%	10,0%

Sociolozi religije (Glock i Stark, 1965, cit. u Abazović, 2012, 125-126, Cvitković, 2007, 93-109) su religioznost kao multidimenzionalni fenomen mjerili preko pet dimenzija religioznosti: a) vjerovanje (ideološka dimenzija – privrženost vjerovanju), b) prakticiranje religije (obredna dimenzija – koliko često neko obavlja molitve i druge obrede), c) osjećaji (iskustvena dimenzija – koliko se emocionalno povezuje sa transcendentnim, d) efekti (posljedična dimenzija – kako vjera i praksa utječe na život vjernice i vjernika), f) znanje (intelektualna dimenzija – stupanj poznavanja normi i propisa vjere).

Međutim, pored ovih dimenzija religioznosti važno je imati u vidu i odnos crkve i vjerske zajednice sa državom, odnosno da li je ta zajednica u povlaštenom položaju, i da li država favorizira religijski svjetonazor, što se dogodilo na Balkanu 1990-ih (Kuburić i Kuburić Borović, 2009, 48). Tome možemo dodati još i to da li su određene crkve i vjerske zajednice zakonom u povlaštenijem položaju, kao što su to Katolička i Pravoslavna crkva, te Jevrejska i Islamska zajednica, jer su Zakonom definirane kao tradicionalne zajednice u odnose na druge manjinske zajednice.⁵⁷

U ovoj analizi ćemo koristiti samo tri dimenzije religioznosti: ideološku, obrednu i intelektualnu, jer istraživački materijal nije dostatan da se posebno analiziraju iskustvena i posljedična dimenzija religioznosti.

1.1. Ideološka dimenzija

Pitanja u ovom dijelu istraživanja koncipirana su tako da pokažu osnovne postulate vjerovanja u islamskoj tradiciji koji se, između ostalog, temelje na: 1. vjeri u jednog Boga (Allah), 2. postojanju duhovnih svjetova (šejtani i džini), 3. vjeri u eshatologiju: 4. proživljenje na budućem svijetu (ahiret), 5. odgovornost za grijeh, 6. vjerovanje u džennet (raj) i džehennem (pakao).

⁵⁷ Zakon o slobodi vjere i pravnom položaju crkava i vjerskih zajednica u Bosni i Hercegovini ("Službeni glasnik BiH", broj 5/04). Ovaj zakon u članu 8. regulira da kontinuitet pravne osobe historijski zasnovanim crkvama i vjerskim zajednicama: Islamskoj zajednici, Srpskoj pravoslavnoj crkvi, Katoličkoj crkvi i Jevrejskoj zajednici, kao i svim ostalim crkvama i vjerskim zajednicama kojima je priznato svojstvo pravne osobe prije stupanja na snagu ovog zakona. U članu 18 se dalje utvrđuje da nove religijske zajednice trebaju 300 potpisa svojih članova da bi registrirale crkvu ili vjersku zajednicu.

Kada se pogleda broj onih koji su naveli da vjeruju u jednog Boga, 97,6 procenata, onda je vidljiva razlika u odnosu na one koji su se izjasnili kao muslimanke i muslimani, 94,8 procenta. Iako je ovo procentualno mala razlika, ipak je pokazatelj da ima onih koji vjeruju u Boga, ali se ne izjašnjavaju kao muslimani. To je onaj dio vjernica i vjernika koji svoju duhovnost i vjeru ne vezuju uz određenu religiju i religijsku zajednicu, već okvir svoje duhovnosti traže izvan zadatih identiteta i pripadnosti, što je britanska sociologinja Grace Davie nazvala “vjerovanjem bez pripadanja” (1994). U odnosu na stanje u zapadnoeuropskim zemljama gdje je uveliko prisutna individualizacija i privatizacija religije (Pippa i Inglehart 2011) BiH cijeli region Balkana imaju vrlo visoku razinu religijske identifikacije i pripadanja crkvi i religijskoj zajednici (Flere, 2007).

Manji broj ispitanika, 14,3 procenta nije povezao svoje vjerovanje u Boga sa pripadnošću Islamskoj zajednici iako su se deklarirali kao muslimanke i muslimani. Ne smatraju organizirani institucionalizirani oblik religioznosti kompatibilnim sa njihovom osobnim poimanjem Boga. Velika većina 43,4 procenta ipak religijske zajednice vidi kao prostor za ispoljavanje vlastite religioznosti, bez kritičkog osvrta, dok 10,8 procenata unatoč kritici i političkim zloupotrebama religijsku zajednicu ipak doživljavaju kao izvor smisla i društvenih vrednota. Ovako visoka razina povjerenja u instituciju podsjeća na ono što Grace Davie (2012, 169) naziva “vikarna” odnosno “zastupnička religija” – aktivna manjina djeluje u ime neaktivne većine koja odobrava njene postupke, u ovom slučaju predstavljanje svoje religijske zajednice. Iako muslimani u formalnom smislu nisu manjina, ipak mali broj je aktivan u Islamskoj zajednici i kroz obrede i druge aktivnosti, što će se kasnije pokazati u analizi. Dakle, iako je religijska identifikacija vrlo visoka, prakticiranje religije i odlazak u džamiju je vrlo nisko: 19,9 procenata odlaze u džamiju jednom sedmično, iako muslimani imaju pet dnevnih molitvi.

Druge karakteristike osobne vjere su u velikom procentu zastupljene kod ispitanica i ispitanika.

Tako, naprimjer, 79,7 procenta vjeruje u postojanje duše, dok samo 6,4 procenta nisu sigurni u to. Ipak 83,7 procenata ispitanih vjeruju u postojanje grijeha, 88,8 procenta vjeruje u postojanje dženneta (raj), a 87,3 procenta u postojanje džehennema (pakao), dok 9,6 procenata ne vjeruju, 75,3 vjeruje u postojanje šejtana (sotona). Zanimljivo je međutim, da iako 62,5 procenta ispitanih vjeruje u zagrobni život, samo 25,1 procent vjeruju u uskrsnuće odnosno ponovno proživljenje nakon smrti, 17,9 nije sigurno, dok je 33,1 procentat uopće ne vjeruje u to.

Analiziraju odgovore, ovo se čini nekonzistentnim i u nastojanju da interpretiram ovaj podatak u skladu sa ostatkom odgovora, jedino rješenje koje se nameće je da za muslimanke i muslimane struktura pitanja nije bila u skladu sa uobičajenim pojmovnim određenjem života poslije smrti. Sam pojam uskrnuće je kršćanski i muslimani neće reći da će uskrsnuti poslije smrti, već da će biti proživljeni. Ako u velikom procentu vjeruju u zagrobni život, postojanje raja i pakla, onda je za očekivati da vjeruju i da će biti proživljeni da budu u raju ili paklu u koji vjeruju. Možda je razlog tome i to što proživljenje doživljavaju i tjelesno, a ne samo duhovno – da duša ide u raj ili pakao. Ovo je pokazatelj koliko je potrebno senzibilitnosti u načinu kreiranja pitanja kako bi bila prilagođena grupama kojima su upućena, kako bi se dobila potpunija slika pitanja koje se istražuje. Pored toga, kako su ispitanice i ispitanici razumjeli pitanje, možda je na njihov odgovor utjecalo i to na koji način muslimanke i muslimani doživljavaju općenito slike života poslije smrti, da li više simbolički ili doslovno, jer vjerovanje da nešto postoji nužno ne mora biti praćeno i konkretnom slikom ostvarenja iste.

Ako navedene podatke razvrstamo po spolu, vidjet ćemo da postoje manje razlike između žena i muškaraca, ali ni u jednom pitanju te razlike ne prelaze 10 procenata. Zanimljivo da žene malo više vjeruju u postojanje dženeta (raja), a muškarci više vjeruju u proživljenje poslije smrti i postojanje džehe-nema (pakla).

Tabela 4.

Vjerovanje	Žene	Muškarci
vjerujem u Boga	90,4%	83,5%
vjerujem u postojanje duše	85,2%	80,1%
vjerujem u postojanje dženeta (raj)	74,5%	66,5%
vjerujem u postojanje džehe-nema (pakao)	65,4%	69,2%
vjerujem u postojanje šejtana (sotona)	58,1%	63,8%
vjerujem u zagrobni život	53,5%	57,0%
vjerujem u uskrnuće/proživljenje poslije smrti	34,2%	44,0%

Ovi podaci su slični rezultatima PEW istraživanja (2016)⁵⁸ u kojem su obuhvaćene 63 zemlje svijeta. Ne postoje značajnije razlike u vjerovanju

⁵⁸ Prema istraživanju koje provodi PEW Research, žene i muškarci podjednako vjeruju u postojanje raja pakla, i anđela i da su razlike u nekim kulturama, gdje su izraženije rodne razlike. <https://www.pewforum.org/2016/03/22/women-and-men-about-equally-likely-to-believe-in-heaven-hell-and-angels/>, Pri-stupljeno, 28.09.2020.

u postojanje dženeta/raja, džehenema/pakla i meleka/anđela, osim manjih razlika koje su više kulturološki uvjetovane.

1.2. Obredna dimenzija

Jedan dio pitanja se odnosio na obredoslovlje, odnosno na to koliko muslimanke i muslimani prakticiraju svoju religiju kroz molitvu, odlazak u džamiju, obavljanje hadža (hodočašće u Meku, čitanje Kur'ana i druge obrede. Obredi su važan dio svake religije i, kako Emil Durkheim pojašnjava, oni sakraliziraju društveno, afirmiraju zajedništvo i omogućavaju da se ljudi lakše nose sa fragmentacijom života (1954, 121). Obred je, kako definira Ivan Cvitković (2014, 20) "simbolička radnja koja se vrši po prihvaćenim pravilima, kroz koja se izražavaju, religijske ideje, predodžbe, osjećaji i pomoću kojih se želi utjecati na Nadnaravno." Đuro Šušnjić definiciju sažima na sljedeći način: "Obred je telesno organizovanje verskog iskustva... Telesni pokreti usmereni su, svesno i voljno, stilizovano i opetovano, na prisustvo apsolutne i mistične stvarnosti: to je svesno uključivanje tela u okviru načela vere." (1998, 161). Međutim, obred ima još jednu funkciju, kako zaključuje Ivan Markešić (2010, 532), a to je osnaživanje osjećaja zajedništva i pripadnosti grupi.

Kao mikrokozmos društvenih i kulturnih vrijednosti, obredi omogućavaju članovima zajednice da prepoznaju i razumijevaju moć jedinstva, ali i da kreiraju posebnu vrstu raspoloženja i emocionalnog zanosu koji Durkheim naziva "collective efervescence" (kolektivnim zanosom) (1954, 474-475). Kada jednom osjete taj zanos i emocionalnu povezanost, vjernice i vjernice to žele ponovo doživjeti i zbog toga odlaze na zajedničke obrede. U svemu tome kako Pierre Bourdieu (1987) kaže, važna je uloga simbola koji se koriste u obredima, kao što je primjerice Kaba u Meki koja je centar molitve muslimana, ili ezan poziv na molitvu ili tespah (brojanica), ili određena vrsta odjeće kao što je ahmedija (kapa koju imam nosi tokom molitve), ili određena vrsta pokreta tokom molitve. Ovi i drugi simboli pomažu da se obred strukturira na određen način i da preko simbola, i kroz repetitivno izgovaranje svetog teksta, praćenog određenim pokretima prenesu na vjernice i vjernike osjećaj moći da su u stanju razumjeti nadnaravno preko društvenih formi komunikacije. Dakle, obredi su za vjernice i vjernike jedna vrsta kanala komunikacije sa transcendentnim.

Maurice Bloch (1992) će kasnije reći da i građanske, sekularne forme obreda imaju sličnu legitimirajuću moć i da kroz simbole osiguravaju određenim grupama priznavanje prava da vladaju. Obredi u konačnici imaju važnu ulogu

ne samo u povezivanju sa transcendentnim i sa cjelokupnim univerzumom, već i da praktikantima donesu psihološko olakšanje i rasterećenje od stresa, brige i teških životnih okolnostima. Kroz obrede vjernice i vjernici postižu jednu vrstu psihološke ravnoteže i sigurnosti.

U odnosu na vrlo visoku religijsku identifikaciju studentice i studenti su izjavili da u mnogo manjem procentu idu u džamiju obaviti molitvu (namaz): 16,7 procenata ide više od jednom sedmično, 19,9 ih ide u džamiju jednom sedmično, 5,6 procenata jednom mjesečno, 29,9 procenata samo za velike blagdane kao što su dva Bajrama, 17,9 procenata jednom godišnje, a 9,2 procenta uopće ne idu u džamiju. Zanimljivo je da muškarci u većem procentu posjećuju džamije od žena:

Tabela 5.

Koliko često posjećujete džamiju	Žene	Muškarci
najmanje jednom sedmično	13,1%	28,5%
više puta mjesečno	15,0%	22,2%

Veći broj muškaraca 28,5 procenata od ukupnog broja 16,7 procenata koji posjećuju džamije se može objasniti time što muškarci idu na džumu-namaz petkom, jer se to smatra njihovom obavezom. Većina nije navela razlog zašto ne odlazi u džamiju, a samo 3,6 procenata je dalo objašnjenje da je razlog to što se previše govori o politici. Čini se da mladi nisu željeli otkriti razloge zbog kojih povremeno ili vrlo malo odlaze u džamiju. Oni koji odlaze na molitvu u džamiju u najvećoj mjeri idu petkom na džuma-namaz (centralna molitva petkom), što se u islamskoj tradiciji posebno naglašava kao obavezujuće za muškarce, dok žene prema mainstream tumačenjima mogu obavljati ovu molitvu ako žele, ali nemaju obavezu. Zbog toga većina džamija u BiH i nema otvorene džamije za žene u vrijeme džuma-namaz molitve. U Sarajevu već decenijama postoji takva praksa u pojedinim džamijama, a novitet je što se sada u nekim drugim gradovima pozivaju žene da dolaze na ovu molitvu. Tako je Muftijstvo Zeničko donijelo odluku 2019. godine da se u sedam gradova ovog Muftijstva organizira džuman namaz za žene.⁵⁹

⁵⁹ Džuma-namaz je sedminčna obavezna molitva za svakog punoljetnog muslimana, prema mainstream tumačenju islama. Iako ženama nije zabranjeno odlaziti na ovu sedmičnu molitvu, kulturološki je prihvaćeno da samo muškarci odlaze u džamiju na ovu molitvu. Jedan od razloga koji se često navodi kao opravdanje zašto žene ne bi trebale dolaziti na ovu molitvu je i to što u džamijama nema dovoljno prostora ni za sve muškarce i onda bi žene zauzele prostor džamije muškarcima kojima je to obaveza, a ženama nije stroga obaveza. Iako su žene u vrijeme prve zajednice muslimana i muslimanki u 7. Stoljeću odlazile na džuma-namaz zajedno sa muškarcima, vremenom je egalitarnu praksu zajedničke molitve potisnula praksa isključivanja žena iz džamija i to ne samo za džuma-namaz. Više o tome,

U istraživanju nije postavljeno pitanje obavljanja molitve individualno u kući, jer to većina muslimana koji prakticiraju islam i čine, pa bi se na ovaj način moglo vidjeti da li u prakticiranju molitve u kući i džamiji ima značajnije razlike. Ako PEW istraživanje (2017) pokazuje da 69 procenata muslimana svoje duhovne potrebe ne ostvaruje u džamiji, već u privatnosti svoga doma, mogli bismo pretpostaviti da bi sličan procent muslimanki i muslimana to isto činio i u BiH.

S obzirom da se u islamskoj tradiciji čitanje, odnosno melodično recitiranje Kur'ana (učenje)⁶⁰ na arapskom jeziku, ali prema nekim tumačenjima i čitanje prevoda arapskog originala karakterizira kao bogoštovlje (ibadet), očekivati je da to prakticiraju vjernice i vjernici. Iz odgovora saznajemo da je 88,8 procenata muslimanki i muslimana čitalo Kur'an, međutim, samo je 7,6 procenata onih koji to čine redovno, dok 9,6 procenata to čini nekoliko puta sedmično, 37,1 procenat ponekad, a 24,7 procenata vrlo rijetko. Dakle, vrlo mali procenat je onih koji redovno prakticiraju ovu vrstu bogoštovlja, odnosno čitanja teksta Kur'ana, ali 98,8 procenata ispitanika ima Kur'an u kući. Kada ove podatke razvrstamo po spolu onda vidimo da nema značajne razlike i da muškarci malo više nego žene čitaju Kur'an:

Tabela 6.

Koliko često čitate vašu svetu knjigu (Kur'an)?	Žene	Muškarci
svaki dan	3,1%	3,8%
više puta sedmično	4,2%	4,4%
ponekad	17,7	19,6%

Muslimanke i muslimani smatraju važnim da sveta knjiga bude na polici u kući, ponekad pažljivo umotana u ukrasnu kutiju ili platno i da se s ponosom ističe kako su Kur'an naslijedili od pradjeda ili pranane, što govori u prilog hereditarnoj formi religioznosti, koja se i u ranijim istraživanjima pokazala kulturološki imanentnom bosanskohercegovačkim muslimanima. (Spahić Šiljak, 2012). Posjedovanje određenih predmeta koji simboliziraju svetost i uzvišenost, a posebno posjedovanje svetog teksta Kur'ana smatra se važnim,

vidjeti u Spahić Šiljak, Z. (2007). *Žene, religije i politika*. Pozitivni pomaci se događaju u zadnjih decenijama pa je i Savjet Muftijstva Zeničkog donio Odluku o organiziranju džuma-namaza za žene <https://www.islamskazajednica.ba/muftijstva-s/vijesti-iz-muftijstava/28312-savjet-muftijstva-zenickog-donio-odluku-o-organiziranju-dzuma-namaza-za-zene>, 14.11.2019. Pristupljeno 22.10.2020.

⁶⁰ Muslimani koriste pojam učenje, umjesto pjevanje da bi napravili distinkciju između profanog i svetog i da bi melodično recitiranje Kur'ana po određenim pravilima razlikovali od običnog pjevanja.

i odraz je pobožnosti, koja bi se mogla definirati kao narodna pobožnost a koja nije praćena konkretnim obredom.

1.3. Intelektualna dimenzija

Iako sociolozi religije religioznost mjere preko pet navedenih dimenzija religioznosti, ovo istraživanje nije uključilo pitanja na temelju kojih bi se mogla analizirati iskustvena i posljedična dimenzija religioznosti, pa ćemo iz postojećeg materijala analizirati intelektualnu dimenziju koja se odnosi na stupanj poznavanja normi i propisa islama.

Većina muslimanki i muslimana 95,2 procenta je izjavila da je pohađala vjeronauku, a od toga 90,8 procenata su vjeronauku pohađali u školi, a samo 4,8 procenata u islamskoj zajednici koja se inače organizira u lokalnim džamijama, i to uglavnom vikendom. Ovako veliki procent pohađanja vjeronauke, nije garant da su mladi u BiH uistinu religijski i obrazovani, niti da su u velikoj mjeri praktikanti religije, što se pokazalo u obrednoj dimenziji religioznosti. Međutim, odgovori na postavljena pitanja pokazuju da muslimanke i muslimani uglavnom znaju osnovne informacije o svojoj religijskog tradiciji.

Većina zna je muslimanski pozdrav selam i njih 89,2 procenta su tačno odgovorili, dok je 62,0 procenta znalo da su mjesec i zvijezda simboli islama. Međutim, vrlo mali broj 17,9 procenata je tačno odgovorio da je naziv za obavezni milodar u islamskoj tradiciji *sadaka* (arap. sadaqah), i većina nije znala odgovoriti na pitanje da li obrezivanje spada u pet temeljnih načela islama.

Kao i svaka religijska tradicija i islam ima svoja temeljna načela i sljedećih pet muslimanke i muslimani imaju obavezu pridržavati ih se: 1. šehadet (svjedočenje da je jedan Bog i da je Muhamed Božiji Poslanik), 2. namaz (pet dnevnih molitvi), 3. ramazanski post, 4. zekat (obavezni porez od 2,5 procenta), 5. hadž (hodočašće u Meku).

Velika većina muslimanki i muslimana je pokazala da poznaje osnovna načela islama.

Tabela 7.

Osnovan načela islama	Muslimani/ke
šehadet	83,3%
namaz	97,2%
post	98,4%
zekat	92,00%
hadž	93,2%

Ako 7,6 procenata ispitanika kaže da svaki dan čitaju Kur'an, a 9,6 procenta nekoliko puta sedmično, a 37,1 procenta da to čine samo ponekad, to znači da vrlo mali broj poznaje svoju svetu knjigu. Samo je 19,9 procenata muslimanki i muslimana odgovorilo da zna koja poglavlja čine Kur'an a od toga su 18 procenata studenti/ice Fakulteta islamskih nauka, što znači da je samo 1,9 procenata drugih studenata znalo ovaj odgovor. Kada je trebalo da navedu naziv za poglavlja, a ne imena svakog poglavlja, samo je 21,9 procenata odgovorilo da je to *sura* (arap. suretun-poglavlje), a od toga je 20,45 procenata procenta onih koji su studenti/ice Fakulteta islamskih nauka. To znači da je samo 0,64 procenta drugih studenata znalo odgovor.

Većina uopće nije znala odgovor, a 29,1 procent onih koji su dali netačne odgovore, jer su rekli da su to: ajeti, hadisi, džuzevi, kućanski harfovi i slično. Na pitanje koje se odnosilo na poznavanje pet dnevnih molitvi (namaz), odgovorilo je tačno 58,2 ispitanika i ispitanica.

Prilično veliki procent ispitanica i ispitanika je pokazao da poznaje strukturu Islamske zajednice u BiH, na čijem čelu se nalazi poglavar sa titulom reis ul-ulema. Ova titula se odnosi na velikog muftiju od 1881. godine kada Bošnjaci traže od austrougarskih vlasti da im dozvole da imenuju reis-ul-ulemu. Kada je to dozvoljeno, formirano je tijelo pod nazivom Ulema-i-medžlis (Savjet učenjaka) i tim je činom Islamska zajednica u BiH i zvanično bila odvojena od Istanbula (Islamska Zajednica).⁶¹ Danas se u svakodnevnom javnom diskursu koristi samo reis kao skraćeni naziv ove titule, ali kada se radi o zvaničnim saopćenjima onda se ipak navodi puni naziv reis-ul-ulema. S obzirom da je danas mnogo više nego ranije Islamska zajednica prisutna u medijima, sa svojim socijalnim mrežama, časopisima, radiom i televizijom, te da reis ul-ulema često istupa u javnosti, onda je očekivano da muslimani znaju da je reis ul-ulema na prvom mjestu u hijerarhiji ove institucije. Studentice i studenti su također pokazali da znaju da je muftija druga a imam treća osoba po važnosti u strukturi Islamske zajednice, pa je 76,1 procenat njih odgovorio tačno za poziciju muftije, a 73,7 procenata su tačno odgovorili za poziciju imama.

U odnosu na prilično dobro poznavanje ključnih pozicija u strukturi Islamske zajednice poznavanje povijesti islama je na niskoj razini. Samo je 10,8 procenata znalo da se muslimanski kalendar računa od 622. godine po Gregorijanskom kalendaru, kada je poslanik Muhammed nakon 13 godina svoje poslaničke misije tokom koje je iskusio pritiske i izolaciju, preselio iz

⁶¹ Više o instituciji Rijasetu i reis ul-uleme u Islamskoj zajednici Bosne i Hercegovine vidjeti na: <https://www.islamskazajednica.ba/institucija-reisu-l-uleme> , Pristupljeno, 02.10.2020.

Meke u Medinu i tamo osnovao prvu zajednicu muslimana. S obzirom da muslimanke i muslimani u BiH obilježavaju Hidžretsku novu godinu i da je to u zadnjim decenijama popularizirano u medijima, iznenađuje da vrlo mali broj ispitanika zna od kada se računa Hidžretski kalendar. Većina (99,2 procenta) je pogrešno odgovorila da je muslimanska nova godina jedan od dva najpoznatija blagdana kod muslimana. Također je iznenađujuće da većina nije znala odgovor na pitanje da li je rođendan poslanika Muhameda jedan od dva najpoznatija islamska blagdana.

U analizi podataka koji se odnose na vlastiti religijski identitet i poznavanje islama i islamskih načela, vidljivo je da se veliki broj studentica i studenata deklariraju kao muslimani i muslimanki ali da nesrazmjerno manji broj njih prakticira molitvu u džamiji. Također, većina dobro poznaje osnovna načela islama i strukturu Islamske zajednice, ali je njihovo znanje vrlo nisko kada je u pitanju povijest islama i sadržaj teksta Kur'ana.

2. Koliko poznajem druge toliko ih poštujem?

Da li su današnji sukobi i ratovi rezultat nepoznavanja drugih kultura i religija? Da li je za izgradnju kulture mira dovoljno poznavati druge kulture i tradicije i šta podrazumijevamo pod poznavanjem? Koliko je religijski ekskluzivizam prekriven formalnim opredjeljenjem za dijalog? Da li i u kojoj mjeri su prisutni pozitivni autostereotipi i negativni heterostereotipi? Sve su ovo važna pitanja koja postavljamo i u analizi istraživanja "Koliko se poznajemo?"

Ako je religija moćan izvor legitimiteta za političke strukture moći, što je posebno izražajno u onim religijama koje su povijesno povezane sa etničkom zajednicom (Vukomanić, 2008, 178) kao što je slučaj na Balkanu, religija također može biti resurs za izgradnju mira i pomirenja. Ambivalentnost svetog (Appleby, 2000), koje s jedne strane može biti korišteno da opravdava isključivanje i nasilje, a s druge strane služiti kao poticaj za nenasilje i izgradnju mira, otvara mogućnost za cjelovitiji pristup ulozi religije u izgradnji kulture mira. Ako se doista želi graditi kultura mira, onda je potrebno upoznati drugoga u cjelini, a ne samo jednu stranu i to onu koja se ideološki zloupotrebljava za promociju nasilja. Ovo istraživanje pokazuje koliko zapravo muslimanke i muslimani poznaju svoje komšije i koliko to utječe na njihove stavove o drugima.

2.1. Koliko muslimani poznaju jevreje, katolike, pravoslavce i nereligiozne?

Kako je već na početku ovog poglavlja kazano u BiH se uglavnom preklapaju etnički i religijski identiteti pa se Hrvati deklariraju kao katolici, Srbi kao pravoslavni, a Bošnjaci kao muslimani. Da li muslimani kao najbrojniji (50,7 procenata ukupne populacije) pokazuju više ili manje socijalne distance u odnosu na svoje komšije jevreje, katolike i pravoslavne, odnosno da li više poznaju svoje komšije nego što oni poznaju njih? Rezultati ovog istraživanja daju odgovore koliko studenti muslimanke i muslimani znaju o judaizmu i kršćanstvu i da li imaju stereotipe jedni prema drugima.

2.1.1. Biblija

Monoteističke religije judaizam, kršćanstvo i islam se smatraju religijama knjige, jer se njihovo vjerovanje temelji na objavi od Boga koja je sabrana u Bibliji i Kur'anu. Biblija je sveta knjiga kršćana i uz ličnost Isusa Krista/Hrista koji je temelj kršćanske vjere, važan je izvor vjerovanja, normi i propisa. Kršćani vjeruju da je Isus Sin Božiji i Mesija (hebr. mashiah, grčki: Kristos) da je došao nagovijestiti kraljevstvo Božije. Biblija (grč. biblia – knjižice) je za kršćane Božija riječ kojom su bili nadahnuti njeni pisci kroz period više od hiljadu godina. Sastoji se od dva dijela: Stari zavjet (hebrejski i aramejski spisi judaizma, koje jevreji zovu Hebrejska Biblija ili Torah, iako se Torah odnosi na prvih pet knjiga Mojsijevih) i Novi zavjet: 4 evanđelja, 13 poslanica sv. Pavla, 8 drugih poslanica i Ivanovo otkrivenje (France, 1987, 369).

Biblija nije samo sveta knjiga kršćana, već se smatra književnim i umjetničkim djelom opće kulture na Zapadu, stoga je bilo zanimljivo vidjeti da li muslimanke i muslimani čitaju Bibliju, da li je imaju u svojoj kućnoj biblioteci i da li znaju njen sadržaj. Na pitanja da li u kući imaju Bibliju, samo je 8,8 procenata muslimanki i muslimana odgovorilo potvrdno (od tog broja 18,18 procenata studenata/ica Fakulteta islamskih nauka), dok je 17,9 % studenata katolika, a 27,3 procenta pravoslavnih izjavilo da u kući posjeduju Kur'an. Iako mali broj muslimana posjeduje Bibliju u svojoj kućnoj biblioteci, 15,1 procenata ih je čitalo Bibliju, dok je 25,0 procenata katolika, a 27,3 procenta pravoslavnih čitalo Kur'an.

Sljedeće pitanje se odnosilo da poznavanje strukture Biblije: 33,9 procenata studenata muslimanki i muslimana je tačno odgovorilo da je prvi dio Biblije Stari Zavjet, a 34,7 procenata je navelo da je Novi Zavjet drugi dio Biblije. U sličnom omjeru 33,67 procenata su odgovorili i katolici da se

Kur'an sastoji od sura (poglavlja), a samo je 11,2 procenta pravoslavnih je tačno odgovorilo na ovo pitanje. Na pitanje ko su pisci četiri Evanđelja, 24,7 procenata muslimanki i muslimana su odgovorili tačno, a 19,2 procent su djelomično tačno odgovorili.

Tabela 8.

Pisci Evanđelja	Muslimanke i Muslimani
Marko, Luka, Ivan i Matej	24,7%
Matej, Luka, Ivan i Petar	8,8%
Matej, Luka, Ivan, Pavle i Petar	5,2%
Ivan, Luka i Petar	5,2%
Ne znam	49,0%

2.1.2. Osnove vjerovanja i sveta mjesta

Osnove vjerovanja

Svaka religija ima svoje principe i načela koji su obavezujući za njene sljedbenike. U monoteističkim religijama koje se često nazivaju i abrahamske religije, Bog je jedan, ali se različito predstavlja i štuje. Iako se u sve tri religijske tradicije Abraham/Ibrahim smatra praocem monoteizma samo je 41,8 procenata muslimanki i muslimana odgovorilo da su judaizam, kršćanstvo i islam abrahamske religije. Ostali ispitanici su navodili ili samo islam i kršćanstvo ili judaizam i kršćanstvo, ili čak kombinaciju kršćanstva judaizma i budizma.

U judaizmu se Božije ime Jahve ne izgovara iz poštovanja prema Bogu, kako se naglašava u Bibliji: "Ne izgovaraj uzalud ime Jahve, Boga svoga" (Izl. 20,7), pa se umjesto toga koristi riječ Adonai – Gospodin. U islamu je ime za Boga Allah i najčešće se ova arapska riječ ne prevodi, već se koristi kao vlastito ime, dok se u kršćanstvu ime Boga veže za Isusovu ličnost.

U kršćanstvu i u pravoslavnoj i katoličkoj tradiciji vjeruje se u jednog Boga koji je trinitarno određen sa tri nerazdjeljiva lica: Otac nebeski, Sin Isus Krist i Sveti Duh. Isus Krist/Hristos je došao je na zemlju u liku čovječijem radi spasenja ljudi. Rodila ga je Bogorodica (grč. teotokos) -Marija bezgrešnim začećem, zbog čega se ona posebno štuje i u katoličkoj crkvi u Hrvatskoj se razvio čitav kult štovanja Marije – mariologija.

Jedno od važnih pitanje u ovom istraživanju bilo je da li muslimani i kršćani vjeruju u istog Boga? Odgovori ispitanika sve tri konfesije su vrlo slični, i većina smatra da svako vjeruje u svoga Boga. Interesantno je to što

i muslimani često ističu kur'ansku poruku o tome da muslimani, kršćani i jevreji vjeruju jednog Boga, ali da je manje od trećine ispitanika u ovom istraživanju odgovorilo da vjeruju u to.

Tabela 9.

Vjera u istog Boga?	Potpuno se slažem	Djelomično se slažem
muslimani	23,1%	25,5%
pravoslavni	26,3%	26,3%
katolici	25,0%	21,4%

U svojoj knjizi *Allah-kršćanski odgovor*, Miroslav Wolf (2015, 143) iznosi argumente o tome da se u normativnom kršćanstvu i normativnom islamu Božija narav opisuje na isti način: 1. Bog je jedan, 2. Bog je stvoritelj, 3. Bog se razlikuje od svijeta, 4. Bog je dobar, 5. Bog zapovjeda ljubav prema Bogu, 6. Bog zapovjeda ljubav prema bližnjem. Iz ovoga proizlazi da kršćani i muslimani misle na istog Boga, ali štiju različite Bogove. Unatoč zajedničkim normativnim polazištima, trinitarni karakter Božije osobe ostaje pitanje prijepora. Ovo je vjerovatno razlog zbog kojeg su i kršćani i muslimani u malom broju potvrdili da vjeruju u istog Boga. Iako muslimani u međureligijskim susretima naglašavaju kur'ansku poruku u kojoj Bog kaže: "A vaš Bog jedan je." (Kur'an 2, 163), ne prihvaćaju da se jedan Bog predstavlja u tri osobe, a to je posebno izraženo u razumijevanju uloge Isusa Krista/Isa Poslanika koji je za muslimane Božija Riječ (Kelimet Allah, Kur'an 3, 45-51) udahnut Merjemi (Marija) ali i dalje se ne smatra božanskom osobom.

Jedno od pitanja odnosilo se na deset Božijih zapovjedi (dekalog, Izl. 20, 3-14) koje su prema učenju sve tri monoteističke religija objavljene Mojsiju (Musa) na Sinaju kada je i sklopljen Savez između Boga i izabranog jevrejskog naroda koji je oslobođen iz egipatskog ropstva. Simbolično kroz deset prstiju na rukama jevreji dijele deset zapovjedi: pet prstiju desne ruke (milošrđe) predstavlja pet naredbi – odnos čovjeka prema Bogu, a pet prstiju lijeve ruke (strogoća) odnos prema drugim ljudima (Kristić, 2009, 54-55).

Polovica muslimanki i muslimana 50, 2 procenta su odgovorili da je Bog deset zapovjedi objavio Mojsiju, međutim vrlo mali procent je naveo šest zapovjedi 0,4 procenta, a dvije ili tri zapovjedi je naveo 1,8 procenata, dok niko nije znao navesti svih deset. Ako se još ima u vidu da 13,4 procenta ispitanika dolazi sa Fakulteta islamskih nauka, onda je to iznenađujuće. Deset Božijih zapovjedi, kako ističe Enes Karić, također sadržane i u Kuranu, iako

nisu nabrojane na jednom mjestu (2005, 307-316). Tim više je onda iznenađujuće da muslimanke i muslimani ne znaju više o deset zapovijedi.

Pravoslavke i pravoslavci, kao i katolkinje i katolici vjeruju u sedam svetih sakramenata, odnosno sedam svetih tajni koje se u katoličkoj i pravoslavnoj tradiciji razlikuju samo u nazivu i poretku: 1. krštenje, 2. krizma/miropomazanje (potvrda), 3. sveta misa/pričest, 4. ispovijed/pokajanje, 5. bolesničko pomazanje/jeleosvećenje, 6. svećenički red, 7. ženidba. Zanimljivo je da su muslimanke i muslimani u vrlo malom procentu znali koji od obreda spadaju u svete sakramente

Tabela 10.

Sveti sakramenti	Muškarci	Žene
Da li je krštenje sveti sakrament?	5,1%	1,9%
Da li je krizma sakrament?	13,8%	11,4%
Da li je ispovijed/pokajanje sakrament?	5,1%	6,5%
Da li je svećenstvo sakrament?	17,7%	21,5%
Da li je bolesničko pomazanje/ sakrament?	22,7%	26,2%
Da li je ženidba/brak sveti sakrament?	12,7%	11,5%
Da li je sveta misa/pričest sveti sakrament?	6,7%	3,8%

Primjerice, krštenje, krizma i ispovijed su tri sakramenta za koje bi većina trebala znati, jer ako poznaju svoje komšije kao što često tvrde, onda bi trebali znati da se djeca krste i da u ranom punoljetstvu primaju sakrament krizme, potvrde svoje vjere i da se katolici ispovijedaju za svoje grijehе. Na koncu, krizma/miropomazanje je svečani trenutak i u katoličkoj i pravoslavnoj porodici i djeca se posebno spremaju za to, pa je iznenađujuće da ako muslimani kažu da poznaju svoje komšije katolike i pravoslavce da ih ukupno 25,2 procenta znaju da je krizma/miropomazanje jedan od sakramenata.

Također, treba vidjeti da li to znači da mladi na pravoslavnoj i katoličkoj vjeronauci imaju više sadržaja o islamu, nego što mladi na islamskoj vjeronauci uče o pravoslavlju i katoličanstvu. Iako je u kontrolnoj grupi bilo po deset studenata islamske teologije, to dodatno iznenađuje da muslimanke i muslimani vrlo malo znaju o svetim sakramentima. Ako to usporedimo sa odgovorima koje su dali katolici i pravoslavni u vezi sa pet osnovnih načela islama, onda je nesrazmjер ogroman, kako se vidi vidu u narednoj tabeli:

Tabela 11.

Osnovna načela islama su	Pravoslavni	Katolici
šehadet	98,6%	53,6%
namaz	98,9%	73,2%
post	98,7%	67,9%
zekat	98,4%	44,6%
hadž	98,4%	62,5%

Jedno od pitanja se odnosilo na najrasprostranjeniju kršćansku molitvu, pa je 68,5 procenata muslimanki i muslimana odgovorilo da je to molitva Oče naš, 7,6 procenata je odgovorilo da je to molitva Zdravo Marija, a ostali nisu znali. Prilično veliki broj ispitanika je znao odgovor na pitanju gdje kršćani idu nedjeljom: 87,4 procenata je odgovorilo da idu u crkvu na misu, odnosno na molitvu; 72,9 procenata muslimanki i muslimana je tačno odgovorilo da je katolički pozdrav Hvaljen Isus i Marija, a 63,7 procenata je tačno odgovorilo da je Pomož Bog pozdrav pravoslavaca.

U manjem procentu muslimanke i muslimani su znali da je sinagoga jevrejski hram, pa je samo njih 39,1 pocenat tačno odgovorilo. Bilo je i drugih odgovora: 2,0 procenta da je to Salomonov hram, 0,4 procenta da je Davidov hram, 2,0 procenta da je to Zid/hram plača, a ostali nisu znali odgovor. Mnogo veći procent (55,0) muslimanki i muslimana su tačno naveli da je šalom jevrejski pozdrav.

Obrezivanje

Kada je u pitanju obred obrezivanja muške djece, to je vrlo važan obred inicijacije u islamskoj i jevrejskoj tradiciji. U jevrejskoj tradiciji obrezivanje se obavlja osmog dana po rođenju dječaka, i u islamskoj tradiciji su slični propisi, s tim da se u pojedinim kulturama ovaj obred obavlja u ranom djetinjstvu i predstavlja veliki događaj i slavlje za porodicu.

Muslimani su preuzeli obrezivanje iz jevrejske tradicije kao jednu od obrednih praksi koja je postojala i prije islama u drugim kulturama. Na pitanje u kojoj religijskoj tradiciji se prakticira obrezivanje: 92,0 procenta muslimanki i muslimana je odgovorilo da je obrezivanje (sunećenje) obredna praksa u islamskoj tradiciji, 34,7 procenata je odgovorilo da se obred obrezivanja prakticira i u jevrejskoj tradiciji, 8,4 procenta su rekli da katolici prakticiraju obrezivanje, a 4,0 procenta da je ovaj obred prisutan i kod pravosla-

vaca. Iako je obrezivanje važan obredna praksa kod jevreja, značajno manji broj ispitanika je to prepoznao.⁶²

Sveta mjesta

U nastavku analiziramo odgovore muslimanki i muslimana o tome koliko poznaju sveta mjesta judaizma, pravoslavlja i katoličanstva. Na pitanje koji gradovi su važni za kršćane, jevreje i muslimane, 61,8 procenata je odgovorilo da je to Jerusalem, 14,7 procenata da je to Meka, 4,4 procenta da je to Istanbul i 1,2 procenta da je to Rim. Zanimljivi su odgovori na ovo pitanje, jer je većina odgovorila da je to Jerusalem koji je iznimno važan za sve tri religijske tradicije – ostaci Jevrejskog hrama (Zid plača) koji je izgradio Solomon (Sulejman) nalaze se u Jerusalemu koji je bio centar jevrejskog religijskog života, a i danas je; Kupola na stijeni sa džamijom je također u Jerusalemu koji je za muslimane bio prva kibla (smjer u kojem su se okretali u molitvi, pa je kasnije prihvaćeno da to bude Meka) i danas je jedan od tri sveta grada, pored Meke i Medine. Jerusalem je ključan i za sve kršćane zbog Isusa Krista koji svoj križni put prošao u ovom gradu i čiji grob, iz kojeg se vjeruje da je uskrsnuo, nalazi u crkvi u Jerusalemu (Cvitković, 2002; Spahić Šiljak i Abazović, 2009).

2.1.3. Struktura crkava i Jevrejske zajednice

Katolička i pravoslavna crkva su hijerarhijski ustrojene zajednice i premda je struktura slična postoje razlike kako u nazivima crkvenih duhovnih vođa, tako i u načinu funkcioniranja crkve.

Muslimanke i muslimani su pokazali da ne znaju dovoljno o povijesnom razvoju kršćanstva i ključnim prekretnicama kao što je šizma koja se dogodila u 11. stoljeću – podjela kršćanstva na Istočno (pravoslavnog obreda) i Zapadno (rimokatoličkog obreda). Samo je 38,2 procenta njih odgovorilo da se raskol dogodio 1054. godine.

Raskoli su prisutni i svim religijskim tradicijama, na šta su utjecala razilaženja u teološkim tumačenjima principa vjere, a ponajviše politička previranja za prevlast i moć. Od vremena raskola pa do danas pravoslavne i katoličke crkve su prošle različit razvojni put i one imaju svoje specifičnosti na

⁶² Zanimljivo je da se zadnjim decenijama na ovim prostorima pojavila praksa obrezivanja ženske djece, koja se u zvaničnim tumačenjima islama u BiH ne odobrava. Ovaj plemenski običaj preuzele su pojedine muslimanske zemlje u Africi i Aziji, a danas preko 40 zemalja prakticira obrezivanje žena. U međunarodnim dokumentima ljudskih prava ovaj obred se tretira kao genitalna mutilacija i predstavlja ogroman rizik po zdravlje i služi kao mehanizam kontrole ženske seksualnosti. (Abdulcadir et.al. 2017).

Balkanu i u BiH jer su i nacionalne crkve, kao što je Srpska pravoslavna crkva (Cvitković, 2002).

Kako je BiH bila i granica i mjesto susreta Bizanta i Rima, Istoka i Zapada, tako su se na ovom prostoru međusobno susretale i prožimale Katolička i Srpska pravoslavna crkva. U BiH Katolička crkva djeluje kroz instituciju Nadbiskupije Vrhbosna sa sjedištem u Sarajevu, a pripadaju joj i Banjolučka, Mostarsko-duvanjska i Trebinjsko-mrkanska biskupija. Vrhovni duhovni autoritet svih katolika je papa (aktuelni je Papa Franjo) koji stoluje u Rimu, a vrhovni autoritet u BiH je kardinal (aktuelni Vinko Puljić).

Pravoslavna crkva u BiH postoji stoljećima, ali u različitim historijskim periodima bila pod autoritetom različitih duhovnih centara. Na Balkanu postoje autokefalne crkvene zajednice koje se poistovjećuju s narodom (Šećibović, 1995, 89). Od 1920. godine Pravoslavna crkva iz BiH postala je dio Srpske pravoslavne crkve sa sjedištem u Beogradu koja pripada Carigradskom ekumenskoj parijaršiji. Postoje još i Aleksandrijska, Antiohijska i Jerusalemka patrijaršija. Vrhovni autoritet je patrijarh (aktuelni Irinej). U BiH djeluje pet eparhija: Eparhija Banjolučka, Eparhija Bihačko-petrovačka, Eparhija Zahumsko-hercegovačka, Eparhija Zvornička i Eparhija Dabrobosanska čije je sjedište Sarajevo, a sada je izmješteno na Sokolac (Hrvatska enciklopedija).

Jevrejska zajednica BiH je vrlo važna tradicionalna religijska zajednica iako danas ima vrlo malo članova, jer je općenito vrlo malo jevreja ostalo u BiH i najveći broj živi u Sarajevu, gdje je i sjedište Jevrejske opštine. Najveći egzodus se dogodio u Drugom svjetskom ratu i u posljednjem radu (1992-1995), veliki broj je emigrirao u Zapadne zemlje i Izrael. Jevreji su došli u BiH u 16. stoljeću nakon progona iz Španije i oni se nazivaju Sefardi i imaju svoj specifični jezik Ladino (kombinacija hebrejskog i španskog), a oni koji su se doselili iz Njemačkog govornog područja su Aškenazi i govore Aškenaski jezik (kombinacija hebrejskog i njemačkog). Jevrejska zajednica nema stalnog rabina koji je duhovni učitelj i vođa zajednica već ima predsjednika (aktuelni Jakob Finci), a rabin dolazi samo za vrijeme velikih blagdana.⁶³

Podaci u sljedećoj tabeli pokazuju da muslimanke i muslimani u velikom procentu znaju ko su religijske vođe religijskih zajednica. Najveći procent prepoznaje papu kao religijskog vođu i najveći duhovni autoritet katolika. Razlog tome može biti što je papa Franjo često prisutan i medijima i što su on i prethodni papa Ivana Pavao drugi posjetili Sarajevo. To su bili važni

⁶³ Više tome vidjeti na web stranici Jevrejske opštine Sarajevo: <https://www.jews.ba/Menu/4/JC-Sarajevo>, Pristupljeno, 4. 10. 2010.

historijski, politički, kulturni i religijski događaji u BiH i s obzirom da su i medijski bilo dobro praćeni veliki broj ljudi je vjerovatno zapamtio. U mnogo manjem procentu muslimanke i muslimani znaju o vrhovnim autoritetima u pravoslavlju, s tim da muškarci u većem procentu nego žene znaju odgovor na ovo pitanje.

Tabela: 12.

Religijske vođe	Muškarci	Žene
papa je religijski vođa katolika	62,0%	51,5%
biskup je religijski vođa katoličke zajednice	54,4%	48,5%
patrijarh je vođa pravoslavne zajednice	50,6%	42,5%
mitropolit je vođa pravoslavne zajednice	44,9%	34,2%
gvardijan upravlja samostanom	29,0%	16,5%
iguman upravlja manastirrom	34,2%	31,9%
rabin je religijski vođa jevrejske zajednice	50%	43,5%

Redovničke zajednice

U BiH su prisutne različite katoličke redovničke zajednice, a svakako su najpoznatije Dominikanci, Isusovci i Franjevci (Cvitković, 2002, 191-194). Na pitanje koje su najpoznatije katoličke redovničke zajednice vrlo mali broj muslimanki i muslimana je znao odgovor. Samo je 9,2 procenata ispitanika odgovorilo da su to Franjevci, iako su Franjevci i Bosna Srebrena veoma poznati i cijenjeni u BiH i iznenađuje da muslimanke i muslimani vrlo malo znaju o tome. Na koncu, u Visokom postoji Franjevačka gimnazija, koju su pohađali i danas pohađaju i muslimani, zatim u Fojnici, Kraljevoj Sutjesci, Sarajevu i drugim gradovima postoje franjevački samostani koji su i vrijedno kulturno-historijsko blago BiH. Stoga je iznenađujuće da je tako mali broj ispitanika spomenuo Franjevce. Između ostalih zajednica ispitanici su naveli još i Dominikance, ali samo je 0,8 procenata navelo ovaj podatak.

Iako je vrlo niska razina znanja o strukturi katoličke i pravoslavne crkve, većina muslimanki i muslimana je odgovorila da su posjetili hram druge vjerske zajednice: 21,9 procenata kao gost, 24,7 procenata iz radoznalosti, 21,1 procent kao turisti. Ostali su odgovorili da nisu imali priliku a 4,0 procenata je odgovorilo da ne bi ušli u hram druge vjerske zajednice. Sljedeće pitanje se odnosilo na to da li su pripadnici druge vjerske zajednice posjetili džamiju? Rezultati pokazuju da 18,3 procenta muslimanki i muslimana da znaju da su pripadnici drugih religija posjetili džamiju, a 47,0 procenata je

odgovorilo da znaju kako su pripadnici drugih religija posjetili džamiju kao turisti. Procent onih koji su izjavili da su posjetili hram druge religijske zajednice je približan procentu onih koji znaju da su pripadnici drugih religijskih zajednica posjetili njihov hram, odnosno džamiju.

Druge zajednice

Na pitanje koje još zajednice pored muslimana, katolika, pravoslavnih i jevreja postoje u BiH, muslimanke i muslimani su naveli više religijskih tradicija, uključujući i budizam i hinduizam, ali je zanimljivo da su protestante i jehovine svjedoke navodili kao posebne religijske tradicije, a ne kao kršćanke denominacije.

Tabela 13.

Druge religijske zajednice u BiH	Da
protestanti	2,0%
budisti	2,4%
jehovini svjedoci	2,8%
hinduizam i hare krišna	1,2%
romske	1,2%
šamanizam	0,4%
ateisti i pripadnici sekti	1,4%

Iako muslimanke i muslimani pokazuju određenu razinu poznavanja osnova vjere, obreda, simbola i strukture jevreja, katolika i pravoslavaca, navedeni podaci pokazuju da je znanje o drugim religijskim zajednicama koje su manjina u BiH izrazito na niskoj razini, jer manje od 3 procenta ispitanika jedva znaju da postoje manjinske religijske zajednice u ovoj zemlji.

2.1.4. Simboli i blagdani jevreja, katolika i pravoslavaca

Simboli

Svaka religija ima svoje simbole po kojima je prepoznatljiva. Simbol kršćanstva je križ/krst. Križ prisutan i na drugim mjestima, osim crkve, a vjernice i vjernici ga često nose kao lančić. Kako navodi Ivan Cvitković: “Nijedan kršćanski obred se praktično ne obavlja bez križa koji simbolizira mučeničku smrt.” (2002, 184). Znak koji se nalazi na križu sadrži akronim INRI (Jesus Nazarenus Rex Israel – Isus iz Nazareta, kralj Izraelski). Križ/krst nije samo

simbol mučeništva Isusa Krista, već i simbol nade u uskrsnuće i novi život. Sa dva pola označava duhovnu vertikalnu i zemaljski život (Steffler, 2002, 27).

Simbol Judaizma je Davidova zvijezda (hebr. Magen David: Davidov štit). Dva jednakostrana trokuta spojena u heksagram označavaju prožimanje vidljivog i nevidljivog svijeta. U 18. stoljeću će na Prvom cionističkom kongresu u Baselu Davidova zvijezda postati jevrejski nacionalni amblem, a kasnije će biti na zastavi države Izraela (Da-Don 2004, 326-327).

Veliki broj muslimanki i muslimana 79,5 procenata je odgovorio kako je simbol kršćanstva križ/krst, dok je samo 26,7 procenata tačno odgovorilo da je jevrejski simbol Davidova/Davudova zvijezda, ili samo zvijezda. Njih 2,8 procenata su rekli da je to petokraka zvijezda, 2,4 procenta da je to šestokraka zvijezda, a ostali nisu odgovorili ili su rekli da ne znaju. S obzirom da je malo jevreja u BiH i da je simbol križ/krst mnogo više prisutan kako u crkvama, tako i u drugim institucijama, ali i u medijima i popularnoj kulturi, onda ne iznenađuje da su ga ispitanici u većem procentu prepoznali kao simbol kršćanstva.

Blagdani

Bitan segment vjere i života jedne religijske zajednice je obilježavanje važnih blagdana. Muslimani imaju dva velika blagdana, a to su dva bajrama. Ramazanski-bajram se obilježava nakon mjesec dana posta i traje tri dana. Kurban-bajram se obilježava na kraju obreda hadža kada se prinosi žrtva (kurban) i traje četiri dana.

Jevreji imaju veliki broj blagdana, a najznačajniji su Jom Kipur i Pesah. Pesah je najpoznatiji i slavi se u znak sjećanja na oslobođenja Jevreja iz egipatskog ropstva. U noći sedera u porodičnom domu pripovijeda se o tom događaju, jede se beskvasni kruh *matzot*, a običaj je pozvati komšije, prijatelje i siromašne (Da-Don, 2004, 177). Jevreji u Bosni i Hercegovini Pesah obilježavaju u zajednici, a običaj je da pozovu komšije i prijatelje koji nisu Jevreji da s njima podijele radost ovog praznika.

Kršćani, katolici i pravoslavci svetkuju Božić i Uskrs, ali u različito vrijeme, zbog različitih kalendara koje slijede: pravoslavci slijede Julijanski kalendar koji je osmislio egipatski astronom Sizogen, a uveo ga je u upotrebu Gaj Julije Cezar; Gregorijanski kalendar je u 16. stoljeću uveo papa Grgur XIII i prihvatile su ga sve katoličke zemlje, a od 18. stoljeća i protestantske (Hrvatska enciklopedija). Stoga se Božić za katolike, protestante i pravoslavce zapadnog obreda obilježava 25. decembra, dok pravoslavci Božić

obilježavaju 7. januara. Najveći kršćanski blagdan je Uskrs/Vaskrs, čiji se datum mijenja svake godine u mjesecima marta i aprila, a četrdesetodnevna priprema za Uskrs/Vaskrs je Korizma – vrijeme koje je Isus proveo u pustinji prije svoje misije (France, 1987, 370, Cvitković 2002, 175-231).

Pored ova dva velika praznika, katolici obilježavaju i Veliki petak, Duhove, Veliku Gospu i druge blagdane, dok pravoslavni obilježavaju Pravoslavnu novu godinu 14. januara, zatim krsnu slavu koja je specifična za svaku porodicu, ovisno o tome kojeg sveca svetkuju, Vidovdan, i druge blagdane (France, 1987, 370, Spahić Šiljak i Abazović, 2009).

Muslimanke i muslimani su pokazali da djelomično poznaju religijske blagdane svojih komšija, pa je 65,8 procenata odgovorilo da zna da se Pesah obilježava u čast izlaska jevreja iz egipatskog ropstva. Za vrijeme ovog blagdana jevreji čitaju Hagadu, međutim, samo manji broj muslimanki i muslimana, 24,4 procenta je znao odgovor na ovo pitanje. Iako je Hagada jedan od najpoznatijih muzejskih artifakata u BiH i popularizirana je i kroz književnost i kulturu, ipak najveći broj ispitanih nije znao da se upravo ova knjiga čita tokom Pesaha.

U većem broju, 80,1 procenat ispitanih je odgovorio da je Božić, odnosno rođendan Isusa Krista najznačajniji blagdan kršćana, dok je 12,0 procenata odgovorilo da je to Uskrs/Vaskrs, a 0,8 procenata je odgovorilo da je to Božić ili Uskrs, jer nisu bili sigurni koji je najznačajniji.

Razlog zašto je najveći broj prepoznao Božić a ne Uskrs kao najznačajniji blagdan može biti, kako objašnjava Stephen Nissenbaum, u tome što je Božić krajem 19. stoljeća ponovno izumljen kao buržoaski “civilizirani” i “tradicionalni” porodični blagdan (1997, 52).

Pored toga, u drugoj polovici 20. stoljeća je populariziran u filmskoj i zabavnoj industriji kao blagdan koji je u velikoj mjeri sekulariziran i komercijaliziran, ali i medijski eksploatiran, pa je tako postao integralni dio kulture Zapadnih ali velikoj broja Istočnih društava. Stoga je očekivano da se Božić doživljava kao najvažniji blagdan.

Kada je u pitanju krsna slava, odgovori muslimanki i muslimana su pokazali da 52,2 procenata zna da je to pravoslavni blagdan, a 15,5 procenata je odgovorilo da je to katolički blagdan, 0,8 procenata je odgovorilo da je riječ o protestantskom blagdanu, dok je 25,9 procenata izjavilo da ne znaju. Ako se uzme u obzir da je krsna slava porodični blagdan i da većina porodica svetkuje svoga odabranog sveca i da se na krsnu slavu pozivaju prijatelji i komšije, onda iznenađuje da tek nešto malo više od polovice ispitanih (3,81 procenat studenata/ica islamske teologije) su znali odgovor na ovo pitanje.

3. Socijalna distanca i otvorenost prema drugima

U ovom dijelu analize pokazat ćemo koliko su muslimanke i muslimani otvoreni prema drugima, kakva je socijalna distanca prema pripadnicima drugih religija, i koji su najzastupljeniji autostereotipi i heterostereotipi. Socijalna distanca se uglavnom mjeri prema skali koju je kreirao Emory S. Bogardus (1933) čija je svrha utvrditi spremnost ljudi da komuniciraju i surađuju sa većim ili manjim stepenom bliskosti sa drugim pojedincima i grupama koji su etnički, religijski, rasno ili rodno drugačiji od njih. Ako je socijalna distanca veća, to znači da je spremnost na komunikaciju i zajednički život manja, ali i da su stereotipi o drugima vrlo snažni, kao i nepovjerenje i strah, što dodatno potiče udaljavanje i izolaciju. Imajući u vidu da je veliki broj lokalnih zajednica u BiH nakon rata etnički i religijski homogen i da mladi odrastaju u zatvorenijim sredinama nego što je bio slučaj ranije, onda ne iznenađuje da je socijalna distanca velika.

Prethodna istraživanja u Hrvatskoj i Srbiji pokazuju da što je veći stepen religioznosti i prihvaćanja religijskih načela življenja to je veća socijalna distanca (Vrcan 2001; Joksimović i Kuburić, 2004). Istraživanja provedena u BiH (Turjačanin, 2007; Puhalo, 2009; Abazović, 2012; Pehlić, 2019) pokazuju, također, povezanost razine religijske vrijednosne orijentacije i socijalne distance.

U ovom istraživanju fokus je bio na pet pitanja iz Bogardusove skale koja su djelomično prilagođena: 1) bračno i porodično srodstvo, 2) bliski prijatelji, 3) prve komšije, 4) saradnici i kolege u poslovnom okruženju, 5) nastavnici, kako bi se ustanovilo koju distancu muslimanke i muslimani imaju prema svojim komšijama, da li su spremni imati ih za bliske prijatelje, sklapati rodbinske odnose, raditi s njima i prihvatiti ih kao nastavnike svoje djece. Pored toga, ponuđena je i skala osobina koje odlikuju pripadnike različitih grupa, na temelju koje se može vidjeti koliko stereotipa muslimanke i muslimani imaju prema drugima, ali i u kojoj mjeri sebe doživljavaju superiornijim u odnosu na druge.

3.1. Religijska/nacionalna otvorenost prema drugima

Muslimanke i muslimani su pokazali da najviše poštuju muslimane, zatim katolike, pravoslavne, pa onda jevreje i pripadnike sljedbi/sekti. Zanimljivo da je najveći animozitet izražen prema pripadnicima sljedbi/sekti, jer je riječ o crkvama i zajednicama koje su se odvojile od mainstream učenja i uspostavile zasebne zajednice. Visok animozitet je također izražen prema ateistima/agnosticima koji su inače u manjini, prema podacima za zadnjeg popisa u

BiH. Prema jevrejima je, također, izražena velika socijalna distanca, a uzrok tome se može tražiti u globalnim zbivanjima u vezi sa Palestinom i Izraelom.

Tabela 14.

Kao musliman/ka	Poštujem	Nemam ništa protiv	Ne volim ih
muslimane	82,5%	6,8%	0,4%
katolike	66,5%	24,7%	2,4%
pravoslavce	61,0%	26,7%	4,8%
jevreje	51,0%	25,9%	11,2%
pripadnike sekti	33,1%	30,7%	24,3%
ateiste/agnostike	35,9%	33,9%	18,3

1) Bračno i porodično srodstvo

Prvo pitanje iz Bogardusove skale odnosilo se na socijalnu distancu u vezi sa bračnim i porodičnim vezama. Iako je visok procent muslimanki i muslimana odgovorio da poštuju pripadnike drugih religija, njihovi odgovori su ipak drugačiji kada su u pitanju bračni i porodični odnosi. Samo je 0,4 procenta ispitanih odgovorilo da živi s osobom druge vjeroispovijesti i da se dobro slažu, što je očekivano, jer je riječ o studentskoj populaciji. Međutim, 26,3 procenta je odgovorilo da u rodbini imaju osobu druge vjeroispovijesti i da se s njom dobro slažu. Ispitanici pokazuju značajnu socijalnu distancu kada je u pitanju njihova spremnost da stupe u brak sa osobom druge vjeroispovijesti. Veliki broj muslimanki i muslimana nije odgovorio na ovo pitanje, pa se može pretpostaviti da njihov odgovor ne bi bio pozitivan, ali da su možda zbog političke korektnosti izbjegli dati odgovor.

Tabela 15.

Za zeta/snahu mogu imati	Da	Ne
muslimane	63,3%	0
katolike	37,5%	20,3%
pravoslavce	35,1%	24,3%
ateiste/agnostike	29,1%	24,3%

2) Bliski prijatelji

Drugo pitanje bilo je usmjereno na to da se vidi kakva je socijalna distanca muslimanki i muslimana u vezi sa prijateljskim vezama sa nemuslimanima. Iz odgovora u naredne dvije tabele jasno se vidi da je preferenca da imaju

muslimane za kućne i bliske prijatelje, a od nemuslimana na prvom mjestu su katolici. Zanimljivo je da su ateisti/agnostici na dnu ljestvice, s tim da se u izboru bliskog prijatelja na ljestvici izjednačavaju sa pravoslavicima.

Tabela 16.

Za kućnog prijatelju mogu imati	Da	Ne
muslimane	83,7%	1,2%
katolike	60,2%	18,3%
pravoslavce	53,4%	24,3%
ateiste/agnostike	43,0%	29,5%

Tabela 17.

Za bliskog druga/prijatelja mogu imati	Da	Ne
muslimane	83,7%	1,2%
katolike	60,2%	18,3%
pravoslavce	53,4%	24,3%
ateiste/agnostike	53,0%	22,3%

3) Prve komšije

Komšiluk je u BiH i na Balkanu općenito njegovan stoljećima, međutim ovaj pojam je ambivalentan, jer se s jedne strane glorificira i idealizira, a s druge minimizira kao konstrukt koji nema utemeljenje u stvarnosti. Istraživači koji su analizirali ovo pitanje na Balkanu (Jansen et al. 2016) zaključuju da su pripadanje i socijalnost prilično fluidne forme i da se mijenjaju prema društveno-političkim i drugim promjenama u ovim društvima. Poznata studija *Biti Musliman na bosanski način* (Bringa, 1995), također govori o važnosti komšiluka koji nije ograničen samo na komšije iste nacionalne i religijske grupe, ali koji treba razumijevati kao izraz različitih formi lojalnosti i reciprociteta. Cornelia Sorabji (1994) u svom istraživanju pokazuje da je pojam komšiluka bio usko povezan sa pojmom narod koji je mnogo kompleksniji i višeznačniji od pojma nacionalnost. Primjerice, izjava sa početka ovog poglavlja: “Ovdje su narodi i ljudi uvijek živjeli zajedno, slavili praznike i poštovali jedni druge”, također svjedoči u prilog povezanost pojma komšiluk sa pojmom narod. Pojam komšiluk je turcizam i označava čitav niz socijalnih konvencija kao što su druženje, kahvenisanje, obilježavanje praznika i pomaganje (Spahić Šiljak, 2015, 347)

U ovom dijelu istraživanja donosimo odgovore muslimanki i muslimana o tome koliko su spremni živjeti zajedno u komšiluku sa pripadnicima drugih religija i tradicija. Muslimanke i muslimani u ovoj grupi su se u najvećoj mjeri izjasnili da bi željeli da im komšije budu pripadnici njihove religijske tradicije. Nakon toga su spremni prihvatiti katolike za komšije, pa pravoslavce, a ateisti su na zadnjem mjestu. Iako istraživanje nije detaljno propitalo razloge, ipak je znakovito da su ateisti i agnostici zadnji na ljestvici i da vjernici preferiraju da im prve komšije budu vjernici. Razlog zašto muslimani preferiraju da im prve komšije budu muslimani treba tražiti i u ratnim dešavanjima od 1992–1995 zbog kojih se većina i etnički i religijski više homogenizira.

Tabela 18.

Za komšiju mogu imati	Da	Ne
muslimane	82,9%	1,2%
katolike	69,3%	10,8%
pravoslavce	65,7%	14,7%
ateiste/agnostike	53,0%	21,5%

4) Saradnici i kolege u radnom okruženju

Radno okruženje ne pripada intimi porodice, ali je vrlo važno za svaku osobu, jer on/a provode veliki dio svog vremena na radnom mjestu i ako imaju priliku biraju s kakvim osobama će dijeliti radni prostor, a posebno kakvu osobu će prihvatiti za šefa. Istraživanja (Nix, 1993, 6) pokazuju da se vjernici najviše socijaliziraju sa vjernicima svoje religijske tradicije, kao što pokazuje i ovo istraživanje provedeno u BiH. Međutim, na tu socijalizaciju utječu i drugi faktori, kao što su etnicitet, rasa, kultura i slično. Tako su crkve i religijske organizacije rasno, etnički i klasno organizirane. Na primjer, muslimani iz BiH se radije socijaliziraju sa muslimanima iz istog govornog područja i kulture, pa zbog toga u dijaspori grade bosanske džamije koje su i mjesta na kojima čuvaju svog jezik i kulturne posebnosti.

Slično je i sa radnim okruženjem, pa se oni koji se deklariraju kao vjernici odlučuju da se i u radnom okruženju više socijaliziraju sa vjernicima ako imaju mogućnost za to. Muslimanke i muslimani u ovom istraživanju su to i potvrdili i u najvećem broju se izjasnili da bi za šefa najviše voljeli imati muslimana.

Tabela 19.

Za šefa mogu imati	Da	Ne
muslimane	80,5%	1,6%
katolike	53,8%	21,9%
pravoslavce	49,0%	27,1%
ateiste/agnostike	44,2%	26,3%

U sličnim procentima muslimanke i muslimani su odgovorili i na pitanje u vezi sa poslovnim partnerom koji je nemusliman. Nema značajnije statističke razlike i najveći broj bi se odlučio da za poslovnog partnera odabere muslimana, što znači da se i povjerenje u poslovnim odnosima mjeri religijskom pripadnošću.

5) Nastavnici moje djece

Jedna od varijabli odnosila se na povjerenje ispitanika da za nastavnika svoje djece biraju nekoga ko nije pripadnik njihove religije. Većina je ponovo odabrala muslimane. Podučavanje i općenito obrazovanje imaju veliku ulogu u sekundarnoj socijalizaciji, jer utječu na kognitivni i moralni razvoj личности, ne samo preko sadržaja gradiva koje nastavnici predaju, već i preko vrijednosnih normi koje nastavnik pokazuje u procesu podučavanja. Istraživanja potvrđuju da nastavnik ima ulogu moralnog autoriteta i da su neodvojivi njegovo/njeno znanje i vještine od njegovih/njenih uvjerenja i vjerovanja. (Pantić 2011, 165-178) Sljedeća tabela pokazuje da muslimanke i muslimani preferiraju muslimane kao nastavnike svoje djece, a onda katolike i pravoslavce i tek na zadnjem mjestu su ateisti i agnostici.

Tabela 20.

Za nastavnika moje djece prihvaćam	Da	Ne
muslimane	83,3%	0,8%
katolike	57,8%	19,5%
pravoslavce	53,8%	23,1%
ateiste/agnostike	43,8%	28,7%

3.2. Auostereotipi muslimana i heterosterotipi prema drugima

U analizi podataka o socijalnoj distanci koju muslimanke i muslimanke pokazuju prema drugima, vidljivo je da su autostereotipi o vlastitoj religijskoj

grupi u najvećoj mjeri pozitivni. Među osobinama koje su im ponuđene u skali, muslimanke i muslimani su pripadnike svoje religijske tradicije ocijenili kao: tolerantne, religiozne, duhovite, inteligentne, snalažljive, privržene porodici i vrijedne, a u manjem procentu kao materijaliste, impulzivne, ekstremne nacionaliste, lukave, ratoborne, nepristupačne i praznovjerne.

Ako pogledamo rezultate sličnih istraživanja koja su provedena sa grupama srednjoškolaca (Turjačanin 2007), ili istraživanje koje je obuhvatilo i mlade i stariju populaciju (Puhalo 2009), vidljiv je sličan obrazac u navođenju pozitivnih autostereotipa za vlastitu grupu.

Tabela 21.

Pozitivni autostereotipi i heterostereotipi (muslimani)	Muslimani	Katolici	Pravoslavci	Jevreji	Ateisti/ Agnostici
privrženi porodici	46,6%	4,4%	3,2%	5,5%	0,8%
vrijedni	44,6	4,0%	2,4%	4,4%	0,4%
inteligentni	41,4%	4,4%	2,8%	6,0%	5,0%
veoma religiozni	29,1%	4,4%	3,6%	2,8%	2,2%
snalažljivi	25,8%	4,8%	3,2%	4,8%	3,2%
tolerantni	25,5%	4,0%	3,2%	4,8%	2,8%
duhoviti	22,3%	5,6%	3,6%	4,4%	3,2%
naivni	17,1%	2,4%	2,0%	3,2%	8,0%
muzikalni	9,6%	10,4%	7,2%	4,0%	4,8%

Muslimanke i muslimani sebe doživljavaju prije svega kao privržene porodici, zatim kao vrijedne i inteligentne osobe, kao religiozne i tolerantne, ali i duhovite. Jedino za karakteristiku muzikalnosti su dali prednost katolicima i to je vjerovatno zbog toga što je katolički obred praćen instrumentalnom i vokalnom muzikom. Zanimljivo je u kojoj mjeri pozitivni autostereotipi pokazuju da ne postoji kritički odmak ili barem pokušaj da se navedene karakteristike u većem procentu pripisuju i drugima.

Prema Teroriji društvenog identiteta (Tajfel i Turner 1986), pojedinci integriraju općeprihvaćene karakteristike grupe kojoj pripadaju, a koje ih predstavljaju na pozitivan način. Što je izražajnije identifikacija sa grupom, pripadnici te grupe usvajaju karakteristike te grupe kao svoje iako samo ne moraju biti takvi (Latrofa et.al. 2012). Autostereotipi se povećavaju onda kada se grupa osjeća ugroženom ili kada dio je identiteta te grupe negiran, kao što je slučaj sa Bošnjacima u post-ratnom kontekstu BiH čiji se identitet

ili dijelovi identiteta osporavaju – npr. pitanje bosanskog jezika. Slična je situacija i sa onima koji su ustavno smješteni u kategoriju Ostalih i ne mogu ostvarivati temeljna građanska i politička prava jednako kao i drugi građani koji su većina.

Pozitivni heterostereotipi prema drugima pokazuju da muslimani imaju manju socijalnu distancu prema katolicima i jevrejima u odnosu na pravoslavne i ateiste/agnostike. Različiti su načini na koji Bošnjaci odnosno muslimani formiraju svoje stavove o drugima, i ono što je Srđan Puhalo (2009) potvrdio u svom istraživanju, je da rat i ono što se događalo i događa nakon rata u najvećoj mjeri određuje odnos prema drugoj grupi. Bošnjaci tako imaju veću socijalnu distancu prema Srbima nego prema Hrvatima (Ibid.), a u ovom istraživanju muslimani imaju veću socijalnu distancu prema pravoslavicima.

Najizražajniji heterostereotipi prema komšijama su sljedeći: pravoslavci su ratoborni, ekstremni nacionalisti, lukavi i primitivni; jevreji su ekstremni nacionalisti, škrti, nepristupačni, lukavi i praznovjerni; katolici su koristoljubivi, lukavi, prevrtljivi, konzervativni i ekstremni nacionalisti; ateisti i agnostici su neobrazovani, praznovjerni, nepristupačni, ekstremni nacionalisti i primitivni.

Tabela 22.

Negativni autostereotipi i heterostereotipi muslimani	Muslimani	Katolici	Pravoslavci	Jevreji	Ateisti/ Agnostici
prevrtljivi	13,9	4,0%	6,2%	4,4%	2,8%
lukavi	10,0%	5,6%	12,0%	7,6%	1,6%
ratoborni	10,8%	2,8%	15,5%	4,0%	2,4%
konzervativni	9,6%	5,2%	6,0%	6,0%	4,0%
praznovjerni	9,2%	4,4%	3,6%	8,0%	9,2%
koristoljubivi	6,8%	7,2%	6,4%	7,6%	4,4%
nepristupačni	6,4%	3,2%	6,0%	9,2%	9,2%
škrti	5,6%	3,2%	6,8%	10,4%	2,4%
primitivni	5,2%	1,6%	7,2%	7,6%	7,2%
neobrazovani	3,6%	0,4%	4,8%	6,4%	12,7%
ekstremni nacionalisti	2,8%	4,4%	10,4%	10,0%	8,0%

Kako se vidi iz ove tabele, muslimani imaju veliki broj negativnih heterostereotipa prema drugima, ali u većem procentu navode negativne autostereotipe: njih 13,9 procenata kaže da su muslimani prevrtljivi, 10,0 procenata misli da su lukavi, 10,8 procenata da su ratoborni, 9,6 procenata da su konzer-

vativni, a 9,2 procenta da su praznovjerni. Od svih negativnih autostereotipa, za sebe muslimani misle da su najmanje ekstremni nacionalisti u odnosu na pravoslavce, katolike, jevreje, pa i ateiste i agnostike i najmanje neobrazovani, primitivni, škrti i nepristupačni u odnosu na pravoslavce, jevreje, ateiste i agnostike.

Ako se uz sve navedene podatke u ovoj analizi doda i to da se 75,7 procenta muslimanki i muslimana potpuno slažu da je islam jedina istinita vjera, a 5,6 procenata da se djelomično, onda je to ogromna većina mladih koji imaju ekskluzivistički stav o svojoj religiji. Ako usporedimo to sa odgovorima katolika i pravoslavaca, onda je vidljivo da oni u manjoj mjeri izražavaju ekskluzivitet svoje religijske tradicije. Kršćanstvo je jedina istinita vjera potpuno se slaže 58,9 katolika, 8,9 procenata se djelomično slažu, dok se samo 28,2 procenta pravoslavnih potpuno slažu da je pravoslavlje jedina istinita vjera, a 16,9 procenata se djelomično slaže.

Zaključak

Istraživanje pod nazivom “Koliko se poznajemo” pokazalo da je mladi koju su se dekalirali kao muslimanke i muslimani (94,8 procenata) u mnogo manjem procentu prakticiraju islam, odnosno vrlo mali broj, odlazi u džamiju na molitvu: 16,7 procenata posjećuje džamiju više od jednom sedmično, a 19,9 jednom sedmično. Preko ideološke, obredne i intelektualne dimenzije religioznosti ustanovili smo da većina ispitanika i ispitanica dobro poznaje osnovna načela islama i strukturu Islamske zajednice, ali da je njihovo znanje na vrlo niskoj razini kada je u pitanju povijest islama, sadržaj svetog teksta Kur’ana i obilježavanje blagdana.

Socijalna distanca prema pripadnicima drugih religijskih tradicija, prije svega prema katolicima, pravoslavcima i jevrejima, a onda i prema onima koji imaju nereligijski svjetonazor, prilično je velika. Iako muslimani i muslimanke solidno poznaju strukturu Katoličke crkve a nešto manje strukturu Pravoslavne crkve i Jevrejske zajednice, vrlo malo su upućeni u osnovna načela vjerovanja: sveti sakramenti, dekalog, sadržaj Biblije, kao i svetkovanje blagdana. Mnogo više katolici i pravoslavci poznaju islam, nego što muslimani poznaju katoličanstvo i pravoslavlje.

Muslimanke i muslimani su se izjasnili da najviše poštuju muslimane, zatim katolike, pravoslavne, pa onda jevreje, pripadnike sljedbi/sekti i ateiste/agnostike. Najveći animozitet i distancu su pokazali prema jevrejima, pripadnicima sljedbi/sekti i ateistima/agnosticima koji su inače manjina u BiH.

Kada uz sve ovo doda, da bi muslimanke i muslimani najviše voljeli da za prijatelje, prve komšije, rodbinu, radne i poslovne kolege, kao i nastavnike svoje djece imaju muslimane onda je jasno da se mladi ispitanici koji su uglavnom socijalizirani u homogenim etničkim i religijskim zajednicama najsigurnije osjećaju sa muslimanima. Ipak, ohrabruje to što je veliki procent onih koji su se izjasnili da bi prihvatili katolike pravoslavce, pa onda jevreje i ateiste kao prijatelje, komšije, poslovne partnere, rodbinu i nastavnike za svoju djecu, Zanimljivo je da muslimani imaju najmanju distancu prema katolicima, i da su katolici prvi na ljestvici koje bi muslimani birali za prijatelje, komšije, poslovne partnere i nastavnike svoje djece. Kada se sumiraju negativni heterostereotipi koje muslimani imaju prema drugim, oni su također u najmanjem procentu izraženi prema katolicima.

Poštovanje i deklarativna spremnost na dijalog, bez boljeg poznavanja religije svojih komšija i eliminiranje negativnih heterostereotipa koje imaju prema njima, nisu znak istinske opredjeljenosti za kulturu mira. Uglavnom je to znak pasivne tolerancije, a to nije dovoljno da se kultivira zajednički život u različitosti. Pasivna tolerancija, priznaje razlike, ali ih ne prihvaća i ne cijeni kao legitiman i potreban izvor izgradnje mira i progresa u jednom društvu. Dokle god je to tako, život jednih pored drugih uz deklarativno prihvaćanje razlika, neće doprinijeti razgrađivanju zidova stereotipa i predrasuda, već će ih učvršćivati, a zidovi i podjele nisu nikada izrodili ništa dobro za građanke i građane jedne zajednice, a posebno ne za one koji su manjina.

Literatura:

- Abazović, D. (2012). *Bosanskohercegovački muslimani između sekularizacije i desekularizacije*. Zagreb-Sarajevo: Synopsis.
- Abdulcadir, J; Alexander S; Dubuc, E; Pallitto, C; Petignat, P; Say, L. (2017). Female genital mutilation/cutting: sharing data and experiences to accelerate eradication and improve care. *Reproductive Health* 14(Suppl 1), 96.
- Aboud, F. E. (1988). *Children and Prejudice*, Oxford: Basil Blackwell.
- Appleby, S. (2000). *The Ambivalence of the Sacred. Religion, Violence and Reconciliation*. Maryland: Rowman & Littlefield.
- Bennett, J.M. (2013). *Basic Concepts of Intercultural communication: paradigms, principles and practices*, 2. izd. Boston-London: Nicholas Brealey Publishing Company.
- Bloch, M. (1992). *Prey into Hunter*. Cambridge: Cambridge University Press.
- Bogardus, E.S. (1933). A Social Distance Scale. *Sociology and Social Research*. No 17., 265–271.
- Bringa, T. (1995). *Biti musliman na bosanski način: identitet i zajednica u jednom srednjo-bosanskom selu*. Sarajevo: Šahinpašić.
- Bougarel, H. (2017). *Islam and Nationhood in Bosnia and Herzegovina. Surviving Empires*. prev. na engl. Cristopher Mobley. London-Oxford-New York: Bloomsbury Publishing.

- Bourdieu, P. (1987). Legitimation and Structured Interests in Weber's Sociology of Religion, u Max Weber, (Ur.) *Rationality and Modernity*, S. Lash and S. Whimster, London: Allen & Unwin, 119-136.
- Cvitković, I. (2002). *Religije suvremenog svijeta*. Sarajevo: DES.
- Cvitković, I. (2007). *Sociologija religije*. 4. izdanje, Sarajevo: DES.
- Cvitković, I. (2014). *Sociologija obreda*. Sarajevo: Nacionalna i univerzitetska biblioteka Bosne i Hercegovine.
- Da-Don, R.K. (2004). *Židovstvo. Život, teologija, filozofija*. Zagreb: Profil International d.o.o.
- Davie, G. (1994). *Religion in Britain Since 1945: Believing Without Belonging (Making Contemporary Britain)*. New Jersey: John Wiley & Sons.
- Davie, G. (2012). From Believing without Belongings to Vicarious Religion. Understanding the Patterns of Religion in Modern Europe. u D. Pollack i D. V. A. Olson (Ur.), *The role of Religion in Modern societies*. Routledge Press.
- Durkheim, E. (1954). *The Elementary Forms of The Religious Life*. London: Allen&Unwin.
- Flere, S. (2007). *Konsekventnost religioznosti bosanskih muslimana. Islam at the Balkans in the past, today and in the future*. Niš: Junir.
- France, R. (1987). Biblija, u *Religije svijeta. Enciklopedijski priručnik*. Zagreb: Kršćanska sadašnjost.
- Hrvatska enciklopedija, Kalendar, <https://enciklopedija.hr/natuknica.aspx?id=29893>, Pristupljeno, 14.10.2020.
- Hrvatska enciklopedija, Pravoslavne crkve, <https://enciklopedija.hr/natuknica.aspx?id=50016>, Pristupljeno, 14.10.2020.
- Imamović, M. (2003). Bošnjački etnos: identitet i ime. *Prilozi*, br. 32, Sarajevo: Institut za istoriju Sarajevo, 315-329.
- Institucija uleme. Islamska zajednica u Bosni i Hercegovini: <https://www.islamskazajednica.ba/institucija-reisu-l-uleme>, Pristupljeno 22.10.2020.
- Islamska zajednica BiH. Savjet Muftijstva zenickog donio Odluku o organiziranju džumanamaza za žene (2019) <https://www.islamskazajednica.ba/muftijstva-s/vijesti-iz-muftijstava/28312-savjet-muftijstva-zenickog-donio-odluku-o-organiziranju-dzumanamaza-za-zene>, 14.11.2019. Pristupljeno 22.10.2020.
- Jansen, S.; Č. Brković; V. Čelebičić, (Ur.), (2016). *Negotiating social relations in Bosnia and Herzegovina: Semiperipheral entanglements*. New York: Routledge.
- Jevrejska opština Sarajevo. <https://www.jews.ba/Menu/4/JC-Sarajevo>, pristupljeno 12.10.2020
- Joksimović, S., & Kuburić. Z. (2004). Mladi i vjerska tolerancija, *Religija i tolerancija*, br. 1. 17-30, Novi Sad: Centar za empirijska istraživanja religije.
- Karić, E. (2005). *Kako tumačiti Kur'an*, Sarajevo: Tugra.
- Kristić, A. (2009). Etika – dobročinstvo i religije, u Spahić Šiljak i Abazović Dino (Ur.) *Monoteističko troglasje. Uvod u Judaizam, kršćanstvo i islam*, Sarajevo: Rabic – IMIC-CIPS-TPO Fondacija.
- Kuburić, Z. i Kuburić Borović, M. (2009). Revitalization of Religion in the Balkans, u: 31. Danijela Gavrilović (ur.) *Revitalization of Religion: Theoretical and Comparative Approaches*. Niš: Yugoslav Society for Scientific Study of Religion.
- Latrofa, M.; Vaes, J; Cadinu, M. (2012). Self-Stereotyping: The Central Role of an Ingroup Threatening Identity. *The Journal of Social Psychology*. 152 (1), 92–111.
- Majstorović, D. i Turjačanin, V. (2013). *Youth Ethnic and National Identity in Bosnia and Herzegovina. Social Science Approaches*, London: Palgrave McMilan.

- Markešić, I. (2010). Od religijskog do nacionalnog identiteta i natrag (na primjeru BiH). *Društvena istraživanja*, 19, br.3/2010. Zagreb: Institut društvenih znanosti Ivo Pilar.
- Mitteaur, M. (2008). Religije u Jugoistočnoj Europi: historijskoantropološki pristup: historijskoantropološki pristup // *Migracijske i etničke teme*, 24, 1-2; 7-30.
- Nissenbaum, S. (1997). *The Battle for Christmas: Social and Cultural History of our Most Cherished Holiday*. New York: Vintage Books.
- Nix, J. (1993). *Assessing the existence of social distance and factors that affect its magnitude at a southern university*; neobjavljena doktorska teza, dostupna na: https://www.academia.edu/652936/Assessing_the_existence_of_social_distance_and_factors_that_affect_its_magnitude_at_a_southern_university Pristupljeno 05.10.2020.
- Pantić, N. (2011). Teacher Competence as a Basis for Teacher Education: Comparing Views of Teachers and Teacher Educators in Five Western Balkan Countries. *Comparative Education Review* 55(2):165-188.
- Pašalić Kreso, A. (2016). Pravimo iskorake učeći jedni od drugih, u A. Pašalić Kreso (Ur.) *Zbornik radova odsjeka za pedagogiju. Ka novim iskoracima u odgoju i obrazovanju*. godina 1. broj 1., 19.
- Pehlić, I. (2019). *Socijalna distanca među mladima*. Sarajevo: Centar za napredne studije, https://iit.org/wp-content/uploads/Socijalna-distanca-medju-mladima_KB-print.pdf, Pristupljeno, 08.10.2020.
- PEW Research: Religious beliefs and practices. (2017): <https://www.pewforum.org/2017/07/26/religious-beliefs-and-practices>. Pristupljeno, 02.10.2020
- PEW Research: Women and men about equally likely to believe in heaven, hell and angels. (2016). <https://www.pewforum.org/2016/03/22/women-and-men-about-equally-likely-to-believe-in-heaven-hell-and-angel>, Pristupljeno, 02.10.2020.
- Piaget, J. i Weil, A.M. The development in the child of the idea of homeland and of foreign relationships, u Smith, L. (Ur.), *Sociological Studies*, London: Routledge, 248-75.
- Pippa, N. i Inglehart, R. (2011). *Sacred and Secular: Religion and Politics Worldwide*. 2. izdanje, New York: Cambridge University Press.
- Pravoslavlje zapadnog obreda, <https://orthodoxhr.wordpress.com/2018/07/25/pravoslavlje-zapadnog-obreda/>, Pristupljeno, 16.10.2020.
- Puhalo, S. (2009). *Etnička distanca i (auto)stereotipi građana Bosne i Hercegovine*. Sarajevo: Friedrich Ebert Stiftung.
- Sorabji, C. (1994). Mixed motives: Islam, nationalism and mevluds in an unstable Yugoslavia. u Fawzi El-Sohl, C. i Mabro, J. (Ur.). *Muslim women's choices: Religious belief and social reality*, 109–127. Providence, RI: Berg.
- Spahić Šiljak i Abazović D. (Ur.). *Monoteističko troglasje. Uvod u Judaizam, kršćanstvo i islam*, Sarajevo: Rabic – IMIC-CIPS-TPO Fondacija.
- Spahić Šiljak, Z. (2007). *Žene, religija i politika. Analiza utjecaja interpretativnog religijskog naslijeđa, judaizma, kršćanstva i islama na angažman žene u javnom životu i politici*. Sarajevo: IMIC-CIPS-TPO.
- Spahić Šiljak, Z. (Ur.). (2012). *Propitivanje ženskih, feminističkih i muslimanskih identiteta. Post-socijalistički konteksti u Bosni i Hercegovini i na Kosovu*. Sarajevo: Centar za interdisciplinarnu postdiplomske studije Univerziteta u Sarajevu.
- Spahić Šiljak, Z. (2015). Merhametli Peace is Woman's Peace: Religious and Cultural Practices of Compassion and Neighbourliness in Bosnia and Herzegovina, u Saikia Yasmin and

- Haines Chad (Ur.) *Women and Peace in the Islamic World: Gender Agency and Influence*. London: I.B. Tauris.
- Steffler, A. W. (2002). *Symbols of the Christian Faith*. Cambridge: William Eerdmans Publishing.
- Šećibović, R. (1995). *Uvod u opštu geografiju religije*. Novi Sad: Promotej.
- Šušnjić, Đ. (1998). *Religija I*, Beograd: Čigoja štampa.
- Tajfel, H. i Turner, J.C. (1986). *The social identity theory of intergroup behavior*. Chicago: Nelson-Hall.
- Turjačanin, V. (2007). *Psihosocijalni prostor i etnički odnosi mladih*. Banja Luka: Filozofski fakultet.
- Turner, J.C.; Oakes, P. J.; Haslam, S. A.; McGarty, C. (1994). Self and collective: Cognition and social context. *Personality and Social Psychology Bulletin*. 20 (5), 454–463.
- Zakon o slobodi vjere i pravnom položaju crkava i vjerskih zajednica u Bosni i Hercegovini ("Službeni glasnik BiH", broj 5/04).
- Vrcan, S. (2001). *Vjera u vrtlozima tranzicije*, Split: Dalmatinska akcija.
- Vukomanović, M. (2008). *Homo Viator. Religija i novo doba*. Beograd: Čigoja štampa.
- Wolf, M. (2015). *Allah- kršćanski odgovor*. Rijeka-Sarajevo: Ex Libris, Synopsis.

ZAKLJUČAK

Što reći na kraju analize podataka?

Studenti koji su se samoodredili kao vjernici, u daleko manjem broju participiraju svoju religiju (odlazak u džamiju/crkvu, obavljanje molitve ...).

Vidljiv je nezavidan nivo nepoznavanja drugih, osobito na narativna pitanja gdje je bilo potrebno upisati podatke poput simbola židovstva... pa su se kao odgovori mogli pročitati: petokraka, šestokraka, zid plača, hram plača, Solomonov hram, Adamova zvijezda, Tele.

Ovakvo (ne)poznavanje religije svojih susjeda (osobito židovske religije) ne daje li pravo onima koji su se 90-ih godina prošlog stoljeća zagovarali umjesto vjeronauka (pouka u jenoj religiji) uvođenje kulture religija (pouka o religijama u bosanskohercegovačkom društvu) javne škole.

Također vidljiv je nezavidan nivo nepoznavanje dijelova svetih knjiga, kao i nepoznavanje tri svjetske religije ili godina šizme – što se uči u osnovnim školama.

Socijalna distanca među studentima katolicima, muslimanima, pravoslavnima je prilično velika. Najveći animozitet ispoljavaju prema židovima, pripadnicima sljedbi i ateistima.

Nakon analize podataka istraživanja “Koliko se poznajemo”, nameće se pitanje: Mogu li ovakvim (ne)poznavanjem religijski Drugoga mladi ljudi shvatiti i prihvatiti religijsku raznolikost u kojoj žive?

Serijski broj ankete: _____

Odbor za sociološke nauke ODN ANUBiH provodi istraživanje u cijeloj BiH o tome koliko se poznajemo. Anketa je anonimna i svi podaci koristiće se samo u istraživačke svrhe. Vaše sudjelovanje u anketi je dobrovoljno i za nas veoma značajno te Vam na tome zahvaljujemo.

P1	BROJ POLAZNE TAČKE	
P2	DATUM ANKETIRANJA	
P3	IME I PREZIME ANKETARA	
P4	MJESTO ANETIRANJA (UNIVERZITET, FAKULTET)	
P5	TIP NASELJA U KOJEM ŽIVITE	Selo Grad Prigradsko naselje
P6	REGIJA/KANTON	Unsko-sanski kanton..... 1 Tuzlanski kanton 2 Zeničko-dobojski kanton 3 Hercegovačko-neretvanski 4 Kanton Sarajevo..... 5 RS/ Banja Luka 6 RS/ Istočno Sarajevo 7

P1. Najprije da vas upitamo o vjerskoj naobrazbi, da li ste pohađali ili pohađate vjersku pouku/vjeronauku?

1. Da – **IDI NA p2**
2. Ne – **IDI NA p3**
3. Ne želi odgovoriti – **IDI NA p3**

P2. Rekli ste da ste pohađali vjeronauku, možete li mi reći da li je to bilo:

1. U školi
2. Pri vjerskoj zajednici
3. Nešto drugo
4. Ne želi odgovoriti

P3. Kada bi Vas neko upitao za vašu nacionalnu pripadnost, rekli biste da ste:

1. Bošnjak
2. Hrvat
3. Srbin
4. Ostalo (navedi) _____
5. Ne želim odgovoriti

P4. A šta biste rekli za Vašu vjersku pripadnost, da li ste:

1. Katolik
2. Musliman
3. Pravoslavac
4. Jevrej
5. Ostalo (navedi) _____
6. Nisam vjernik – **IDI NA P6**
7. Ne želim odgovoriti

P5. Koliko često posjećujete vjerske objekte (crkvu, džamiju i sl.). Moguć jedan odgovor

1. Najmanje jednom sedmično
2. Više puta mjesečno
3. Jedanput mjesečno
4. Samo za velike blagdane (Uskrs, Božić, Bajram i sl.)
5. Jedanput godišnje i rjeđe – **IDI NA P5A**
6. Nikada ne odlazim u crkvu/džamiju – **IDI NA 5A**

P5a. Rekli ste da rijetko ili nikada ne odlazite u vjerske objekte. Možete li navesti razlog zašto je tako.

1. Nemam povjerenja u religijske institucije
2. Razočaran/a sam u moralnost svećenika
3. U vjerskim objektima se često govori o politici
4. Nisam u dobrim odnosima sa svećenikom
5. Vjerski objekat je prilično udaljen od mog mjesta stanovanja
6. Nisam u mogućnosti jer sam bolestan ili star
7. Neki drugi razlog, navedi _____
8. Bez odgovora

P6. Posjedujete li neku od „svetih knjiga“ u vašem domu? Moguće više odgovora.

	Da	Ne	Bez odgovora
Kur'an	1	2	3
Talmud	1	2	3
Biblija ili samo Novi Zavjet	1	2	3
Neku drugu	1	2	3
Niti jednu	1	2	3
Ne želim odgovoriti	1	2	3

P7. Koju ste od tih „svetih knjiga“ čitali? Moguće više odgovora.

1. Kur'an
2. Talmud
3. Bibliju (ili samo Novi Zavjet)
4. Niti jednu
5. Ne želim odgovoriti

P8. Pitati samo one koji su rekli da su čitali Kur'an. Koliko često čitate Kur'an?

1. Svaki dan
2. Nekoliko puta sedmično/tjedno
3. Ponekad
4. Veoma rijetko
5. Ne znam
6. Bez odgovora

P9. Pitati samo one koji su rekli da su čitali Bibliju ili Novi zavjet. Koliko često čitate Bibliju ili dijelove Novog Zavjeta?

1. Svaki dan
2. Nekoliko puta sedmično/tjedno
3. Ponekad
4. Veoma rijetko
5. Ne znam
6. Bez odgovora

P11. Biblija sadrži dva dijela. Da li možete navesti njihove nazive?

1. _____
2. _____
3. Ne znam/bez odgovora

P12. Kako se nazivaju poglavlja koja sačinjavaju Kur'an? Navedi.

1. _____
2. Ne znam/bez odgovora

P13. Šta mislite koji od dole navedenih gradova ima izuzetnu važnost i za kršćane i za muslimane i za židove/jevreje.

1. Rim
2. Istanbul
3. Jeruzalem
4. Meka
5. Niti jedan
6. Ne znam/Bez odgovora

P14. Koje religije spadaju u „abrahamske“ religije (monoteističke):

1. _____
2. _____
3. _____
4. Ne znam/bez odgovora

P16. Da li znate iz koje zemlje su u BiH, Sefardi (Židovi) stigli nakon progona?

1. Njemačka
2. Italija
3. Španija
4. Ne znam/bez odgovora

P17. Da li znate kome je Bog objavio 10 zapovijedi?

1. Ivanu/Jovanu Krstitelju
2. Mojsiju
3. Abrahamu/Avramu/Ibrahimu
4. Iliji Proroku
5. Ne znam/bez odgovora

P18. Da li znate navesti 10 božijih zapovjedi, ili barem neke od njih:

1. _____
2. _____
3. _____
4. _____
5. _____
6. _____
7. _____
8. _____
9. _____
10. _____
11. Ne znam/bez odgovora

P19. U svojim obredima pripadnici židovske vjere služe se i Hagadom. Da li znate za vrijeme kojeg je to obreda?

1. Hanuka
2. Jom Kippura
3. Pesaha
4. Ne znam/bez odgovora

P20. Pasha/Pesah je židovski/jevrejski blagdan u čast:

1. Pobjede za samostalnost Judeje
2. Berbe voća
3. Izlaska iz egipatskog ropstva
4. Ne znam/bez odgovora

P22. Da li znate ko su pisci 4 evanđelja/jevandjelja? Jedan moguć odgovor.

1. Matej, Petar, Luka, Ivan/Jovan
2. Pavle/Marko/Matej/Luka
3. Ivan/Jovan, Pavle, Petar, Luka
4. Matej, Marko, Luka, Ivan/Jovan
5. Ne znam/bez odgovora

P10. Da li vjerujete u postojanje: upisati odgovor za svaku od opcija.

	Vjerujem	Nisam siguran	Ne vjerujem	Bez odgovora
Boga	1	2	3	4
Duše	1	2	3	4
Zagrobnog života	1	2	3	4
Raja/dženneta	1	2	3	4
Vraga/Sotone/Šejtana	1	2	3	4
Pakla/Džehenema	1	2	3	4
Uskrsnuća mrtvih	1	2	3	4
Grijeha	1	2	3	4

P15. Molim vas da dole u tablici zaokružite 3 obredne aktivnosti koje ne spadaju u 7 kršćanskih sakramenata/svetih tajni.

	Ne spada	Ne znam	Bez odgovora
Krštenje	2	3	4
Potvrda/krizma/miropomazanje	2	3	4
Pričest ili euharistija	2	3	4
Isповijed ili pokora	2	3	4
Obrezanje	2	3	4
Misa/liturgija	2	3	4
Svećenstvo/sveti red	2	3	4
Jelosvećenje/bolesničko pomazanje	2	3	4
Pomazanje	2	3	4
Brak	2	3	4

P21. Da li vam je poznato šta je dozvoljeno židovima/jevreima raditi na sabat/subotu:

	Dozvoljeno	Nije dozvoljeno	Bez odgovora
Paliti svjetlo	1	2	3
Spremati hranu	1	2	3
Voziti automobil	1	2	3
Koristiti telefon	1	2	3

P23. Koji od navedenih pojmova označava jednu od 5 dnevnih molitvi muslimana? Jedan odgovor.

1. Selam
2. Džuma
3. Namaz
4. Jacija
5. Ne znam/bez odgovora

P24. Da li biste znali poredati po važnosti religijske vođe u Islamskoj zajednici u BiH? Ispred odgovora upisati redni broj.

_____ Muftija

_____ Imam

_____ Reisu-l-ulema

8. Ne znam/bez odgovora

P25. Muslimani imaju svoj kalendar i on se računa od koje godine naše ere?

P26. Da li vam je poznato koje godine se kršćanstvo podjelilo na zapadno (katoličanstvo) i istočno (pravoslavno)? Jedan odgovor.

1. 313 godine

2. 1054 godine

3. 1620 godine

4. Ne znam/bez odgovora

P27. Navedite naziv religijske zajednice kojoj pripadaju slijedeće religijske vođe:

1. Parorh - _____

2. Župnik – _____

3. Vladika/episkop – _____

4. Biskup – _____

5. Muftija – _____

6. Mitropolit – _____

7. Papa – _____

8. Patrijarh - _____

9. Rabin – _____

10. Reisu-l-ulema - _____

11. Bez odgovora

P28. Da li znate ko slavi krsnu slavu?

1. Katolici

2. Pravoslavci

3. Protestanti

4. Ne znam/bez odgovora

P29. Da li znate koja je najrasprostanjenija kršćanska molitva?

1. Krunica

2. „Zdravo Marija“

3. „Oče naš“

4. Ne znam/bez odgovora

P30. Najznačajniji kršćanski praznik/blagdan je: _____

P31. Da li znate koji je simbol kršćanstva? _____

P32. Najpoznatija dva praznika/blagdana kod muslimana su:

1. Rođendan Poslanika Muhameda
2. Ramazanski Bajram
3. Nova godina
4. Kurban Bajram
5. Ne znam/bez odgovora

P33. Dopiši odgovor u rečenici: Katolici u nedjelju idu na _____, a muslimani petkom idu na _____.

P34. Obred obrezivanja zadržan je kod: moguće više odgovora.

1. Katolika
2. Židova/jevreja
3. Pravoslavaca
4. Muslimana
5. Ne znam/bez odgovora

P35. Da li znate kako se naziva židovski/jevrejski hram? _____

P36. A da li znate koji je simbol židovske/jevrejske vjere? _____

P37. U Bosni i Hercegovini postoji više katoličkih redovničkih zajednica. Da li znate koja je najpoznatija? _____

P38. Zaokružite kojih 5 osnovnih načela mora poštovati i živjeti svaki musliman?

1. Šehada (ispovijedanje vjere)
2. Obrezivanje
3. Namaz (molitva)
4. Post
5. Slaviti Dan Nevruza
6. Zekat
7. Hadždž
8. Ne znam/bez odgovora

P39. Da li znate koji je simbol islama? _____

P40. Da li znate čime upravlja gvardijan?

1. Župom
2. Samostanom
3. Provincijom
4. Ne znam/bez odgovora

P41. Da li znate čime upravlja iguman?

1. Episkopijom
2. Parohijom
3. Manastirom
4. Ne znam/bez odgovora

P42. Obavezni milodar, propisana milostinja kod muslimana naziva se:

P43. Navedite pripadnike vjerskih zajednica koji se pozdravljaju sa:

1. Šalom - _____
2. Selam alejkum – _____
3. Hvaljen Isus i Marija – _____
4. Pomoz Bog - _____

P44. Pored pravoslavne, islamske, židovske i katoličke vjerske zajednice u BiH postoje i (navedite one koje poznajete):

1. _____
2. _____
3. _____
4. _____

P45. Da li ste posjetili vjerski hram neke druge vjeroispovjesti, osim vaše:

1. Da, kao gost
2. Da, iz radoznalosti
3. Da, kao turista
4. Nije bilo prilike za to
5. Ne želim ulaziti u tuđe vjerske hramove
6. Neki drugi razlog, navedite: _____
7. Bez odgovora

P46. Da li vam je poznato, da je pripadnik druge vjerske zajednice posjetio vjerski objekat vaše religijske zajednice?

1. Da, kao moj gost
2. Da, kao turista
3. Ne, nije mi poznato
4. Bez odgovora

P47. Pitati samo one ispitanike koji su naveli da su pravoslavci, katolici ili ostali. U kojoj mjeri se slažete sa tvrdnjom: "Kršćanstvo je jedina istinita vjera".

1. Potpuno se slažem
2. Djelimično se slažem
3. Niti se slažem, niti se ne slažem
4. Djelimično se ne slažem
5. Potpuno se ne slažem
6. Bez odgovora

P47. Pitati samo one ispitanike koji su naveli da su muslimani ili ostali. U kojoj mjeri se slažete sa tvrdnjom: "Islam je jedina istinita vjera".

1. Potpuno se slažem
2. Djelimično se slažem
3. Niti se slažem, niti se ne slažem
4. Djelimično se ne slažem
5. Potpuno se ne slažem
6. Bez odgovora

P48. Da li je neko iz Vaše uže porodice/obitelji (dijete, sestra, brat) u braku sa pripadnikom/com druge nacije?

1. Da
2. Ne
3. Ne znam

P49. Molim Vas da naznačite koje osobine odlikuju pripadnike različitih vjerskih zajednica.

	Muslimani	Pravoslavci	Katolici	Židovi/jevreji	Ateisti
Grozni	1	2	3	4	5
Neobrazovani	1	2	3	4	5
Ekstremni nacionalisti	1	2	3	4	5
Impulsivni	1	2	3	4	5
Vrijedni	1	2	3	4	5
Inteligentni	1	2	3	4	5
Privrženi obitelji	1	2	3	4	5
Materijalisti	1	2	3	4	5
Koristoljubivi	1	2	3	4	5
Muzikalni	1	2	3	4	5
Ratoborni	1	2	3	4	5
Lukavi	1	2	3	4	5

	Muslimani	Pravoslavci	Katolici	Židovi/jevreji	Ateisti
Snalažljivi	1	2	3	4	5
Temperamentni	1	2	3	4	5
Nepristupačni	1	2	3	4	5
Praznovjerni	1	2	3	4	5
Veoma religiozni	1	2	3	4	5
Duhoviti	1	2	3	4	5
Prevrtljivi	1	2	3	4	5
Tolerantni	1	2	3	4	5
Škrtni	1	2	3	4	5
Konzervativni	1	2	3	4	5
Primitivni	1	2	3	4	5
Naivni	1	2	3	4	5

P51. Zanima nas Vaše mišljenje o pripadnicima tradicionalnih vjerskih zajednica u BiH. Zaokružiti za svaku opciju odgovarajući odgovor.

	Poštujem ih	Nemam ništa protiv njih	Ne volim ih	Mrzim ih
Katolici	1	2	3	4
Pravoslavci	1	2	3	4
Muslimani	1	2	3	4
Židovi/jevreji	1	2	3	4
Pripadnici nekih sljedbi/sekti	1	2	3	4
Ateisti/agnostici	1	2	3	4

P53. U dole navedenoj tablici zaokruži odgovarajući odgovor za svaku opciju. Da li biste željeli:

Da li biste željeli biti:	Pravoslavcem		Katolikom		Muslimanom		Ateistom/ agnostikom	
	Da	Ne	Da	Ne	Da	Ne	Da	Ne
Drug/arica	1	2	1	2	1	2	1	2
Susjed/komšija	1	2	1	2	1	2	1	2
Imati za šefa	1	2	1	2	1	2	1	2
Poslovni partner	1	2	1	2	1	2	1	2
Nastavnik vašem djetetu	1	2	1	2	1	2	1	2
Kućni prijatelj	1	2	1	2	1	2	1	2
Imati za zeta/snahu								

P50. U kojoj mjeri se slažete sa tvrdnjom: „Kršćani i muslimani vjeruju u istog Boga.“

1. Potpuno se slažem
2. Djelimično se slažem
3. Niti se slažem, niti se ne slažem
4. Djelimično se ne slažem
5. Potpuno se ne slažem
6. Ne znam/bez odgovora

P52. Pripadnike sljedbi/sekti i novih religijskih pokreta treba:

1. Onemogućiti u djelovanju
2. Osigurati im iste slobode kao i pripadnicima drugih vjerskih zajednica
3. Ograničiti njihova vjerska prava
4. Ne znam/bez odgovora

P54. Koliko se osjećate pripadnikom svoje religije?

1. U potpunosti
2. Djelimično
3. Nisam siguran/na
4. Uopće se ne osjećam pripadnikom
5. Ne želi odgovoriti

P55. U kojoj mjeri se osjećate bliskim sa ostalim pripadnicima svoje religije?

1. U potpunosti
2. Djelimično
3. Nisam siguran/na
4. Uopće ne osjećam bliskost sa pripadnicima
5. Ne želi odgovoriti

P56. Koliko Vam je važno što ste pripadnik svoje religije?

1. Veoma mi je važno
2. Djelimično mi je važno
3. Niti mi je važno niti mi je nevažno
4. Uopće mi nije važno
5. Ne znam/bez odgovora

P57. Kako biste opisali svoj odnos prema nacionalnoj pripadnosti?

1. Prihvatam svoju nacionalnu pripadnost, ali ne mislim puno na nju
2. Moja nacionalna pripadnost za mene nije važna

3. Nacionalna pripadnost je važan dio mog života
4. Ne znam/bez odgovora

P58. Koji jezik govorite, odnosno kako nazivate svoj maternji jezik?

1. Srpski jezik
2. Hrvatski jezik
3. Bosanski jezik
4. Neki drugi jezik, navedi: _____
5. Ne znam/bez odgovora

P59. Kada neko ko nije pripadnik Vaše religije kritikuje pripadnike Vaše religije, u kojoj mjeri se osjećate lično/osobno kritikovanim?

1. To doživljavam kao ličnu/osobnu kritiku
2. To djelimično doživljavam kao ličnu/osobnu kritiku
3. To uopće ne doživljavam kao ličnu/osobnu kritiku
4. Ne znam/bez odgovora

P60. Kršćani i muslimani mogu živjeti zajedno, imajući svaki svoju vjeru?

1. Potpuno se slažem
2. Djelimično se slažem
3. Niti se slažem, niti se ne slažem
4. Djelimično se ne slažem
5. Potpuno se ne slažem
6. Ne znam/bez odgovora

P61. Moje iskustvo sa vjernicima drugih vjeroispovjesti je slijedeće. Moguće više odgovora.

1. Živim u bračnoj zajednici s osobom druge vjeroispovjesti i dobro se slažemo
2. Imam u bližoj rodbini osobu druge vjeroispovjesti i odnosi su veoma dobri
3. Imam u susjedstvu/komšiluku obitelj/porodicu druge vjeroispovjesti i odnosi su dobri
4. Imam na radnom mjestu osobu druge vjeroispovjesti i iskustvo je pozitivno
5. Bračno, rodbinsko i komšijsko iskustvo u vezi s osobama druge vjeroispovjesti je loše
6. Imam na radnom mjestu osobu druge vjeroispovjesti i iskustvo je negativno
7. Imam u susjedstvu/komšiluku obitelj/porodicu druge vjeroispovjesti i odnosi nisu dobri
8. Nemam nikakvo iskustvo s osobama drugih vjeroispovjesti
9. Bez odgovora

P62. Da li rodbini, susjedima i prijateljima drugih vjeroispovjesti čestitate njihove praznike i pozivate li ih na vjerske i druge svečanosti u Vašem domu? Moguće više odgovora.

1. Čestitam, odlazim, pozivam i proslavljam sa njima sve svetkovine ne opterećujući se razlikama
2. Ne čestitam, ne odlazim, ne pozivam i ne proslavljam sa osobama drugih vjeroispovjesti
3. Ne čestitam i ne slavim vjerske blagdane/praznike
4. Čestitam i pozivam, ali ne sve zajedno, nego posebno u zavisnosti od vjeroispovjesti zvanica
5. Pripadnike drugih vjeroispovjesti pozivam samo na godišnjice, rođendane i sl. ali ne i na vjerske praznike
6. Samo čestitam, telegramom, sms porukom i sl., bez zajedničkog slavlja

P63. Da li smatrate da neki ljudi odlaze u vjerske hramove radi društvenog statusa (da bi bili viđeni)?

1. Da, veliki broj ljudi vjernika
2. Da, mali broj ljudi vjernika
3. Nisam siguran/na
4. Ne
5. Bez odgovora

P64. Kakav je Vaš stav prema religiji? Mogući jedan odgovor

1. Bez obzira na moj odnos prema vjeri i Bogu, smatram da religije nisu prostor za mene
2. Pravoslavlje, islam i katoličanstvo, dobar su okvir za vjeru i važan pozitivan društveni faktor i korektor
3. Pravoslavlje, islam i katoličanstvo potrošili su svoj moralni kredibilitet i sve će dublje gubiti povjerenje
4. Pravoslavlje, islam i katoličanstvo unatoč institucionalnoj krizi i političkoj zloupotrebi glavni su izvor smisla i društvenih vrednota
5. Ne znam/bez odgovora

P65. Kako gledate na međureligijski odnose danas? Mogući jedan odgovor

1. Religije danas sve više uklanjaju međusobna neprijateljstva i nepovjerenje
2. Danas se odnosi među religijama pogoršavaju i ako ovako nastavi doći će do novih religioznih ratova
3. Religije nisu svjesne koliko su im danas važni međusobni odnosi i bez suradnje ne mogu vršiti svoju misiju
4. U međusobnim odnosima religije se samo gube i gube orijentacije, zato je bolje da ne surađuju, nego žive svaka za sebe
5. Ne znam/bez odgovora

P66. Šta vam se čini tačnim: Moguće više odgovora

1. Religije su danas u krizi jer je vjera u krizi, zato što čovjek iz temelja mijenja svoj odnos prema Bogu
2. Religije su danas u krizi, zbog potrošačkog način života
3. Religije su danas u krizi, jer ne uspijevaju odgovoriti suvremenim ljudima na njihove vjerske potrebe
4. Religije su danas u krizi zbog sekularnih ideologija i sekti koje spretno zavode narod
5. Religije su danas u krizi jer su popustile modi i iskušenjima koje nudi bezbožni svijet
6. Religije danas nisu u krizi
7. Ne znam/bez odgovora

DEMOGRAFIJA

D1. Spol ispitanika: 1. Muški 2. Ženski

D2. Dob ispitanika: upisati tačne godine i zaokružiti dole odgovarajući broj: _____

Manje od 18	1	ZAVRŠI ANKETU
18-24	2	NASTAVI
25-34	3	
35-44	4	
45-54	5	
55-64	6	
65-75	7	
Preko 75 godina	8	ZAVRŠI ANKETU

D3. Obrazovanje ispitanika:

1. Nezavršena osnovna škola/ili djelimično završena
2. Završena osnovna škola
3. Završena srednja škola/gimnazija/stručna škola
4. Završena viša škola ili fakultet
5. Magisterij ili doktorat
6. Odbija da odgovori

D4. Radni status

1. Zaposlen kod nekoga (privatni, državni, javni sektor, vojska)
2. Samostalno zaposleni
3. Nezaposleni
4. Domaćica
5. Poljoprivrednik/ribar
6. Učenik/student
7. Umirovljenik/penzioner
8. Vojni regruti
9. Ne želi odgovoriti

Серијски број анкете: _____

Одбор за социолошке науке ОДН АНУБиХ проводи истраживање у цијелој БиХ о томе колико се познајемо. Анкета је анонимна и сви подаци користиће се само у истраживачке сврхе. Ваше судјеловање у анкети је добровољно и за нас веома значајно те Вам на томе захваљујемо.

П1	БРОЈ ПОЛАЗНЕ ТАЧКЕ	
П2	ДАТУМ АНКЕТИРАЊА	
П3	ИМЕ И ПРЕЗИМЕ АНКЕТАРА	
П4	МЈЕСТО АНКЕТИРАЊА (УНИВЕРЗИТЕТ, ФАКУЛТЕТ)	
П5	ТИП НАСЕЉА У КОЈЕМ ЖИВИТЕ	1. Село 2. Град 3. Приградско насеље
П6	РЕГИЈА/КАНТОН	Унско-сански кантон 1 Тузлански кантон 2 Зеничко-добојски кантон 3 Херцеговачко-неретвански 4 Кантон Сарајево 5 РС/ Бања Лука 6 РС/ Источно Сарајево 7

П1. Најприје да вас упитамо о вјерској наобразби, да ли сте похађали или похађате вјерску поуку/вјеронауку?

1. Да – **ИДИ НА П2**
2. Не – **ИДИ НА П3**
3. Не жели одговорити – **ИДИ НА П3**

П2. Рекли сте да сте похађали вјеронауку, можете ли ми рећи да ли је то било:

1. У школи
2. При вјерској заједници
3. Нешто друго
4. Не жели одговорити

П3. Када би Вас неко упитао за вашу националну припадност, рекли бисте да сте:

1. Бошњак
2. Хрват
3. Србин
4. Остало (наведи) _____
5. Не желим одговорити

П4. А шта бисте рекли за Вашу вјерску припадност, да ли сте:

1. Католик
2. Муслиман
3. Православац
4. Јевреј
5. Остало (наведи) _____
6. Нисам вјерник – **ИДИ НА П6**
7. Не желим одговорити

П5. Колико често посјећујете вјерске објекте (цркву, џамију и сл.). Могућ један одговор

1. Најмање једном седмично
2. Више пута мјесечно
3. Једанпут мјесечно
4. Само за велике благодане (Ускрс, Божић, Бајрам и сл.)
5. Једанпут годишње и рјеђе – **ИДИ НА П5А**
6. Никада не одлазим у цркву/џамију – **ИДИ НА 5А**

П5а. Рекли сте да ријетко или никада не одлазите у вјерске објекте. Можете ли навести разлог зашто је тако.

1. Немам повјерења у религијске институције
2. Разочаран/а сам у моралност свећеника
3. У вјерским објектима се често говори о политици
4. Нисам у добрим односима са свећеником
5. Вјерски објекат је прилично удаљен од мог мјеста становања
6. Нисам у могућности јер сам болестан или стар
7. Неки други разлог, наведи _____
8. Без одговора

П6. Посједујте ли неку од „светих књига“ у вашем дому? Могуће више одговора.

	Да	Не	Без одговора
Кур'ан	1	2	3
Талмуд	1	2	3
Библија или само Нови Завјет	1	2	3
Неку другу	1	2	3
Нити једну	1	2	3
Не желим одговорити	1	2	3

П7. Коју сте од тих „светих књига“ читали? Могуће више одговора.

1. Кур'ан
2. Талмуд
3. Библију (или само Нови Завјет)
4. Нити једну
5. Не желим одговорити

П8. Питати само оне који су рекли да су читали Кур'ан. Колико често читате Кур'ан?

1. Сваки дан
2. Неколико пута седмично/тједно
3. Понекад
4. Веома ријетко
5. Не знам
6. Без одговора

П9. Питати само оне који су рекли да су читали Библију или Нови завјет. Колико често читате Библију или дијелове Новог Завјета?

1. Сваки дан
2. Неколико пута седмично/тједно
3. Понекад
4. Веома ријетко
5. Не знам
6. Без одговора

П11. Библија садржи два дијела. Да ли можете навести њихове називе?

1. _____
2. _____
3. Не знам/без одговора

П12. Како се називају поглавља која сачињавају Кур'ан? Наведи.

1. _____
2. Не знам/без одговора

П13. Шта мислите који од доле наведених градова има изузетну важност и за кршћане и за муслимане и за жидове/јевреје.

1. Рим
2. Истанбул
3. Јерузалим
4. Мека
5. Нити један
6. Не знам/Без одговора

П14. Које религије спадају у „абрахамске“ религије (монотеистичке):

1. _____
2. _____
3. _____
4. Не знам/без одговора

П16. Да ли знате из које земље су у БиХ, Сефарди (Жидови) стигли након прогона?

1. Њемачка
2. Италија
3. Шпанија
4. Не знам/без одговора

П17. Да ли знате коме је Бог објавио 10 заповиједи?

1. Ивану/Јовану Крститељу
2. Мојсију
3. Абрахаму/Авраму/Ибрахиму
4. Илији Пророку
5. Не знам/без одговора

П18. Да ли знате навести 10 божијих заповједи, или барем неке од њих:

1. _____
2. _____
3. _____
4. _____
5. _____
6. _____
7. _____
8. _____
9. _____
10. _____
11. Не знам/без одговора

П19. У својим обредима припадници жидовске вјере служе се и Хагадом. Да ли знате за вријеме којег је то обреда?

1. Ханука
2. Јом Киппура
3. Песаха
4. Не знам/без одговора

П20. Пасха/Песах је жидовски/јеврејски благодан у част:

1. Побједе за самосталност Јудеје
2. Бербе воћа
3. Изласка из египатског ропства
4. Не знам/без одговора

П22. Да ли знате ко су писци 4 еванђеља/јеванђеља? Један могућ одговор.

1. Матеј, Петар, Лука, Иван/Јован
2. Павле/Марко/Матеј/Лука
3. Иван/Јован, Павле, Петар, Лука
4. Матеј, Марко, Лука, Иван/Јован
5. Не знам/без одговора

П10. Да ли вјерујете у постојање: уписати одговор за сваку од опција.

	Вјерујем	Нисам сигуран	Не вјерујем	Без одговора
Бога	1	2	3	4
Душе	1	2	3	4
Загробног живота	1	2	3	4
Раја/ценнета	1	2	3	4
Врага/Сотоне/Шејтана	1	2	3	4
Пакла/Џехенема	1	2	3	4
Ускрснућа мртвих	1	2	3	4
Гријеха	1	2	3	4

П15. Молим вас да доле у табели заокружите 3 обредне активности које не спадају у 7 кршћанских сакрамената/светих тајни.

	Не спада	Не знам	Без одговора
Крштење	2	3	4
Потврда/кризма/миропомазање	2	3	4
Причест или еухаристија	2	3	4
Исповијед или покора	2	3	4
Обрезање	2	3	4
Миса/литургија	2	3	4
Свећенство/свети ред	2	3	4
Јелосвећење/болесничко помазање	2	3	4
Помазање	2	3	4
Брак	2	3	4

П21. Да ли вам је познато шта је дозвољено жидовима/јеврерима радити на сабат/суботу:

	Дозвољено	Није дозвољено	Без одговора
Палити свјетло	1	2	3
Спремати храну	1	2	3
Возити аутомобил	1	2	3
Користити телефон	1	2	3

П23. Који од наведених појмова означава једну од 5 дневних молитви муслимана? Један одговор.

1. Селам
2. Џума
3. Намаз
4. Јација
5. Не знам/без одговора

П24. Да ли бисте знали поредати по важности религијске вође у Исламској заједници у БиХ? Испред одговора уписати редни број.

- _____Муфтија
_____Имам
_____Реису-л-улема

1. Не знам/без одговора

П25. Муслимани имају свој календар и он се рачуна од које године наше ере?

П26. Да ли вам је познато које године се кршћанство подјелило на западно (католичанство) и источно (православно)? Један одговор.

1. 313 године
2. 1054 године
3. 1620 године
4. Не знам/без одговора

П27. Наведите назив религијске заједнице којој припадају слиједеће религијске вође:

1. Парорх - _____
2. Жупник – _____
3. Владика/епископ – _____
4. Бискуп – _____
5. Муфтија – _____
6. Митрополит – _____
7. Папа – _____
8. Патријарх - _____
9. Рабин – _____
10. Реису-л-улема - _____
11. Без одговора

П28. Да ли знате ко слави крсну славу?

1. Католици
2. Православци
3. Протестанти
4. Не знам/без одговора

П29. Да ли знате која је најраспрострањенија кршћанска молитва?

1. Круница
2. „Здраво Марија“
3. „Оче наш“
4. Не знам/без одговора

П30. Најзначајнији кршћански празник/благдан је: _____

П31. Да ли знате који је симбол кршћанства? _____

П32. Најпознатија два празника/благдана код муслимана су:

1. Рођендан Посланика Мухамеда
2. Рамазански Бајрам
3. Нова година
4. Курбан Бајрам
5. Не знам/без одговора

П33. Допиши одговор у реченици: Католици у недјељу иду на _____, а муслимани петком иду на _____.

П34. Обред обрезавања задржан је код: могуће више одговора.

1. Католика
2. Жидова/јевреја
3. Православаца
4. Муслимана
5. Не знам/без одговора

П35. Да ли знате како се назива жидовски/јеврејски храм? _____

П36. А да ли знате који је симбол жидовске/јеврејске вјере? _____

П37. У Босни и Херцеговини постоји више католичких редовничких заједница. Да ли знате која је најпознатија? _____

П38. Заокружите којих 5 основних начела мора поштовати и живјети сваки муслиман?

1. Шехада (исповиједање вјере)
2. Обрезивање
3. Намаз (молитва)
4. Пост
5. Славити Дан Невруза
6. Зекат
7. Хаџ
8. Не знам/без одговора

П39. Да ли знате који је симбол ислама? _____

П40. Да ли знате чиме управља гвардијан?

1. Жупом
2. Самостаном
3. Провинцијом
4. Не знам/без одговора

П41. Да ли знате чиме управља игуман?

1. Епископијом
2. Парохијом
3. Манастиром
4. Не знам/без одговора

П42. Обавезни милодар, прописана милостиња код муслимана назива се:

П43. Наведите припаднике вјерских заједница који се поздрављају са:

1. Шалом - _____
2. Селам алејкум – _____
3. Хваљен Исус и Марија – _____
4. Помоз Бог - _____

П44. Поред православне, исламске, жидовске и католичке вјерске заједнице у БиХ постоје и (наведите оне које познајете):

1. _____
2. _____
3. _____
4. _____

П45. Да ли сте посјетили вјерски храм неке друге вјероисповјести, осим ваше:

1. Да, као гост
2. Да, из радозналости
3. Да, као туриста
4. Није било прилике за то
5. Не желим улазити у туђе вјерске храмове
6. Неки други разлог, наведите: _____
7. Без одговора

П46. Да ли вам је познато, да је припадник друге вјерске заједнице посјетио вјерски објект вашe религијске заједнице?

1. Да, као мој гост
2. Да, као туриста
3. Не, није ми познато
4. Без одговора

П47. Питати само оне испитанике који су навели да су православци, католици или остали. У којој мјери се слажете са тврдњом: "Кршћанство је једина истинита вјера".

1. Потпуно се слажем
2. Дјелимично се слажем
3. Нити се слажем, нити се не слажем
4. Дјелимично се не слажем
5. Потпуно се не слажем
6. Без одговора

П47. Питати само оне испитанике који су навели да су муслимани или остали. У којој мјери се слажете са тврдњом: "Ислам је једина истинита вјера".

1. Потпуно се слажем
2. Дјелимично се слажем
3. Нити се слажем, нити се не слажем
4. Дјелимично се не слажем
5. Потпуно се не слажем
6. Без одговора

П48. Да ли је неко из Ваше уже породице/обитељи (дијете, сестра, брат) у браку са припадником/цом друге нације?

1. Да
2. Не
3. Не знам

П49. Молим Вас да назначите које особине одликују припаднике различитих вјерских заједница.

	Муслимани	Православци	Католици	Жидови/јевреји	Атеисти
Грозни	1	2	3	4	5
Необразовани	1	2	3	4	5
Екстремни националисти	1	2	3	4	5
Импулсивни	1	2	3	4	5
Вриједни	1	2	3	4	5
Интелигентни	1	2	3	4	5
Привржени обитељи	1	2	3	4	5
Материјалисти	1	2	3	4	5
Користољубиви	1	2	3	4	5
Музикални	1	2	3	4	5
Ратоборни	1	2	3	4	5
Лукави	1	2	3	4	5
Сналажљиви	1	2	3	4	5
Темпераментни	1	2	3	4	5
Неприступачни	1	2	3	4	5
Празновјерни	1	2	3	4	5
Веома религиозни	1	2	3	4	5
Духовити	1	2	3	4	5
Превртљиви	1	2	3	4	5
Толерантни	1	2	3	4	5
Шкрти	1	2	3	4	5
Конзервативни	1	2	3	4	5
Примитивни	1	2	3	4	5
Наивни	1	2	3	4	5

П51. Занима нас Ваше мишљење о припадницима традиционалних вјерских заједница у БиХ. Заокружити за сваку опцију одговарајући одговор.

	Поштујем их	Немам ништа против њих	Не волим их	Мрзим их
Католици	1	2	3	4
Православци	1	2	3	4
Муслимани	1	2	3	4
Жидови/јевреји	1	2	3	4
Припадници неких слѣдби/секти	1	2	3	4
Атеисти/агностици	1	2	3	4

П53. У доле наведеној табlici заокружи одговарајући одговор за сваку опцију. Да ли бисте жељели:

Да ли бисте жељели бити:	Православцем		Католиком		Муслиманом		Атеистом/ агностиком	
	Да	Не	Да	Не	Да	Не	Да	Не
Друг/арица	1	2	1	2	1	2	1	2
Сусјед/комшија	1	2	1	2	1	2	1	2
Имати за шефа	1	2	1	2	1	2	1	2
Пословни партнер	1	2	1	2	1	2	1	2
Наставник вашем дјетету	1	2	1	2	1	2	1	2
Кућни пријатељ	1	2	1	2	1	2	1	2
Имати за зета/снаху								

П50. У којој мјери се слажете са тврдњом: „Кршћани и муслимани вјерују у истог Бога.“

1. Потпуно се слажем
2. Дјелимично се слажем
3. Нити се слажем, нити се не слажем
4. Дјелимично се не слажем
5. Потпуно се не слажем
6. Не знам/без одговора

П52. Припаднике сљедби/секти и нових религијских покрета треба:

1. Ономогућити у дјеловању
2. Осигурати им исте слободе као и припадницима других вјерских заједница
3. Ограничити њихова вјерска права
4. Не знам/без одговора

П54. Колико се осјећате припадником своје религије?

1. У потпуности
2. Дјелимично
3. Нисам сигуран/на
4. Уопће се не осјећам припадником
5. Не жели одговорити

П55. У којој мјери се осјећате блиским са осталим припадницима своје религије?

1. У потпуности
2. Дјелимично
3. Нисам сигуран/на
4. Уопће не осјећам блискост са припадницима
5. Не жели одговорити

П56. Колико Вам је важно што сте припадник своје религије?

1. Веома ми је важно
2. Дјелимично ми је важно
3. Нити ми је важно нити ми је неважно
4. Уопће ми није важно
5. Не знам/без одговора

П57. Како бисте описали свој однос према националној припадности?

1. Прихватам своју националну припадност, али
2. не мислим пуно на њу
3. Моја национална припадност за мене није важна
4. Национална припадност је важан дио мог
5. Живота
6. Не знам/без одговора

П58. Који језик говорите, односно како називате свој матерњи језик?

1. Српски језик
2. Хрватски језик
3. Босански језик
4. Неки други језик, наведи: _____
5. Не знам/без одговора

П59. Када неко ко није припадник Ваше религије критикује припаднике Ваше религије, у којој мјери се осјећате лично/особно критикованим?

1. То доживљавам као личну/особну критику
2. То дјелимично доживљавам као личну/особну критику
3. То уопће не доживљавам као личну/особну критику
4. Не знам/без одговора

П60. Кршћани и муслимани могу живјети заједно, имајући сваки своју вјеру?

1. Потпуно се слажем
2. Дјелимично се слажем
3. Нити се слажем, нити се не слажем
4. Дјелимично се не слажем
5. Потпуно се не слажем
6. Не знам/без одговора

П61. Моје искуство са вјерницима других вјероисповјести је слиједеће. Могуће више одговора.

1. Живим у брачној заједници с особом друге вјероисповјести и добро се слажемо
2. Имам у ближој родбини особу друге вјероисповјести и односи су веома добри
3. Имам у сусједству/комшилуку обитељ/породицу друге вјероисповјести и односи су добри
4. Имам на радном мјесту особу друге вјероисповјести и искуство је позитивно
5. Брачно, родбинско и комшијско искуство у вези с особама друге вјероисповјести је лоше
6. Имам на радном мјесту особу друге вјероисповјести и искуство је негативно
7. Имам у сусједству/комшилуку обитељ/породицу друге вјероисповјести и односи нису добри
8. Немам никакво искуство с особама других вјероисповјести
9. Без одговора

П62. Да ли родбини, сусједима и пријатељима других вјероисповјести честитате њихове празнике и позивате ли их на вјерске и друге свечаности у Вашем дому? Могуће више одговора.

1. Честитам, одлазим, позивам и прослављам са њима све светковине не оптерећујући се разликама
2. Не честитам, не одлазим, не позивам и не прослављам са особама других вјероисповјести
3. Не честитам и не славим вјерске благодане/празнике
4. Честитам и позивам, али не све заједно, него посебно у зависности од вјероисповјести званица
5. Припаднике других вјероисповјести позивам само на годишњице, рођендане и сл. али не и на вјерске празнике
6. Само честитам, телеграмом, смс поруком и сл., без заједничког славља

П63. Да ли сматрате да неки људи одлазе у вјерске храмове ради друштвеног статуса (да би били виђени)?

1. Да, велики број људи вјерника
2. Да, мали број људи вјерника
3. Нисам сигуран/на
4. Не
5. Без одговора

П64. Какав је Ваш став према религији? Могућ један одговор

1. Без обзира на мој однос према вјери и Богу, сматрам да религије нису простор за мене
2. Православље, ислам и католичанство, добар су оквир за вјеру и важан позитиван друштвени фактор и коректор
3. Православље, ислам и католичанство потрошили су свој морални кредибилитет и све ће дубље губити повјерење
4. Православље, ислам и католичанство унаточ институционалној кризи и политичкој злоупотреби главни су извор смисла и друштвених вредноста
5. Не знам/без одговора

П65. Како гледате на међурелигијски односе данас? Могућ један одговор

1. Религије данас све више уклањају међусобна непријатељства и неповјерење
2. Данас се односи међу религијама погоршавају и ако овако настави доћи ће до нових религиозних ратова
3. Религије нису свјесне колико су им данас важни међусобни односи и без сурадње не могу вршити своју мисију
4. У међусобним односима религије се само губе и губе оријентације, зато је боље да не сурађују, него живе свака за себе
5. Не знам/без одговора

П66. Шта вам се чини тачним: Могуће више одговора

1. Религије су данас у кризи јер је вјера у кризи, зато што човјек из темеља мијења свој однос према Богу
2. Религије су данас у кризи, због потрошачког начин живота
3. Религије су данас у кризи, јер не успијевају одговорити савременим људима на њихове вјерске потребе
4. Религије су данас у кризи због секуларних идеологија и секти које спретно заводе народ
5. Религије су данас у кризи јер су попустиле моди и искушењима које нуди безбожни свијет
6. Религије данас нису у кризи
7. Не знам/без одговора

ДЕМОГРАФИЈА

Д1. Спол испитаника: 1. Мушки 2. Женски

Д2. Доб испитаника: уписати тачне године и заокружити доле одговарајући број:

Мање од 18	1	ЗАВРШИ АНКЕТУ
18-24	2	НАСТАВИ
25-34	3	
35-44	4	
45-54	5	
55-64	6	
65-75	7	
Преко 75 година	8	ЗАВРШИ АНКЕТУ

Д3. Образовање испитаника:

1. Незавршена основна школа/или дјелимично завршена
2. Завршена основна школа
3. Завршена средња школа/гимназија/стручна школа
4. Завршена виша школа или факултет
5. Магистериј или докторат
6. Одбија да одговори

Д4. Радни статус

1. Запослен код некога (приватни, државни, јавни сектор, војска)
2. Самостално запослени
3. Незапослени
4. Домаћица
5. Пољопривредник/рибар
6. Ученик/студент
7. Умировљеник/пензионер
8. Војни регрути
9. Не жели одговорити

CIP - Katalogizacija u publikaciji
Nacionalna i univerzitetska biblioteka
Bosne i Hercegovine, Sarajevo

316.647.5:2-6(497.6)

KOLIKO se poznajemo / Ivan Cvitković ... [et al.]. - Sarajevo : Akademija nauka i umjetnosti Bosne i Hercegovine, 2020. - 140 str. : tabele ; 25 cm. - (Posebna izdanja / Akademija nauka i umjetnosti Bosne i Hercegovine ; knj. 195. Odjeljenje društvenih nauka ; knj. 16)

Lat. i ćir. - Nasl. na spor. str. : How well do we know each other?. - Bibliografija uz većinu radova ; bibliografske i druge bilješke uz tekst.

ISBN 978-9926-410-62-9

1. Cvitković, Ivan

COBISS.BH-ID 42107654